काशीविद्यासुधानिधिः

THE PANDIT.

A MOTHLY PUBLICATION

OF THE

BENARES COLLGE,

DEVOTED TO

SANSKRIT LITERATURE.

—:o:—

NEW SERIES.

VOL. XL.

BENARES CANTT :

PRINTED AND PUBLISHED BY H. N. BAGCHI,

FOR E. J. LAZARUS AND CO., AT THE MEDICAL HALL PRESS.

1918.

INDEX TO VOLUME XL. NEW SERIES.

श्रीविश्वनाथकृत-गौतमसूत्रवृत्तेः शुद्धिपत्रम् ।

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
१	६	पीयूष	पीयूष-
१	१०	साम्	सा
२	३	यी	यि
२	२२	स्क	स्तु
२	२७	स्प	स्य
३	२७	छ	च्छ
४	९	=सत्वात	=सत्त्वात
४	१०	ने	नं
४	१८	पाठद्वय	पाशुठद्वय
७	१९	त्य	त्व
७	२३	व	स्व
८	६	पि	ऽपि
८	६	त्त	त्न
८	२९	ह्ं	हम्
९	७	गिं	र्गिं
९	८	घ	घा
९	९	त्व	त्त्व
९	१५	द्रि	न्द्रि
९	२३	स्प	स्व
९	२९	त्व	त्त्व
१०	४	त्व	त्त्व
१०	५	षां	र्षा
१०	५	तुएव	तएव
१०	९	त्पा	त्पा-
१०	१३	त्व	त्त्व
१०	२०	त्स	त्सं
१०	२१	क्ष	क्षा
१०	२२	घ	ख

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
११	३	त्व	त्त्व
११	५	ह	ह्र
११	५	न-	ने।-
११	५	द्वे	ह्वे।
११	२४	णा	र्णा
१२	१२	क्ष	क्ष-
१२	२०	ब	व
१२	२०	ब	ष
१२	२३	ठ्ये	ठ्यै
१३	२८	ष	प
१४	७	ट्य	स्य
१४	२७	ह्वा	ह्वा
१४	२९	द्य	ह्य
१४	२९	क्षी	क्षी-
१५	१	स्न	स्व
१५	३	त	न्त
१५	९	ज	ज्ञा
१५	१४	तैं	ते
१६	४	मीत	मति
१६	११	ब	व
१६	११	स्व	त्व
१७	८	त्यु	त्यु
१७	९	त्पु	त्पु
१७	२३	द्यु	हृत्यु
१७	२९	षा	षा
१७	३०	द्यु	हृत्यु
१८	४	ख्य	ह्य
१८	१६	त्वे-	त्वे

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्	पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
,,	,,	त्व	त्व	२५	९	च्य	ध्य
१८	१९	त्वे	त्वे	२५	१७	न्हि	ह्नि
१८	२२	धूर्मं	धूँमः	२५	१७।१८।२०	बा	बा
१९	६	ष्ठ	ष्ट	२५	२०	स्य	स्थ
१९	१०	त्रौ	त्रा	२५	२३	त्वा	त्वा
१९	११	प	ब	२६	७	त्य	त्प
१९	१३	त्वा	त्वा-	२६	८	त्य	त्प-
१९	१७	त्यांदिः	त्यादिः	२६	१०	त्न	ल
१९	२०	क्र	क्त	२६	१७	रठ्या	ह्या
१९	२५	णा	ण्	२६	१७	क्क	क्र
२०	२	च्थ	ध्य	२६	२०	त्न	ल
२०	७	त्व	त्व	२६	२६	नी	ती
२१	२६	छ	च्छ	२७	१३	त्या	त्या
२२	२	भा	मा	२७	१७	त्य	त्प
२२	८	ह्न	ह्य	२७	२२	श्रे	वैं
२२	९	क्र	क्त	२८	१४	सं	सं
२२	१०	ह्म	ह्य	२९	२	सू	तू
२२	१३	क्र	क्र	२९	७	प्र	प्रति
२२	१७	नीहा	हीना	२९	१५	जि	ति
२२	२६	ध	र्थं	२९	१६	त्या	त्या
२२	२७	न	त	२९	२१	न्हि	ह्नि
२३	१४	णो	रणो	३०	९	प्य	प्य
२३	२१	च्य	ध्य-	३०	१८	स्या	स्था
२३	२८	न्हि	ह्नि	३०	२५	घ	ध
२३	२८	ह्न	ह्र	३१	१	नि	ति
२४	१५	ष्टेत्यम	ष्टत्वात्म	३१	१	स्या	स्था
२४	१६	ठठ	ष्ट	३१	१	नि	ति
२४	२०	ह्न्या	ह्या	३१	३	भौं	मौं
२४	२८	ह्न	ह्य	३१	३	ब	प

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
३१	११	ठ्ठय	ठ्ठय
३१	१४	नि	ति
३१	१६	त्ब	ज्भ
३१	१९	स्या	स्था
३१	२२	ननु	ननु
३२	३	भाष्यष्यस्थ	भाष्यस्थ
३२	५	घ	घ
३२	१०	भा	मा
३२	१३	र्भ	र्म
३२	१६	स:	ल:
३२	१९	प्र	प
३२	१९	न्यरं	न्यन्तरं
३२	२१	बा	मा
३२	२४	द्विति	तिद्वि
३३	७	यरी	यपरी
३३	११	त्प	त्य
३३	१६	त्य	त्य
३३	१७	त्प	त्य
३३	१९	णा:	या:
३३	२२	द्रौ	द्रो
३४	९	वु	बु
३४	१२	र्मे	र्भे
३४	१३	व	ब
३४	१६	वु	बु
३४	२३	त	त्त
३६	२	घ	घ
३६	२	भा	मा
३६	१२	स्था	स्या
३६	२०	ध	घ

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
३६	२१	प	य
३६	२३	त्प	त्य
३७	६	त्ति	त्ति
३७	२३	स	म
३८	१	धा	था
३८	६	त्प	त्य
३८	७	त्रि	ति
३८	१२	भि	भि-
३८	१४	हऽ	होऽ
३८	१६	भा	मा
३९	२४	र्कं	क्कं
४०	१४	व	ब
४०	१९	स्वै	स्यै
४०	२०	हैं	हैं
४०	२०	धा	घा
४०	२१	भं	मं
४०	२४	त्प	त्य
४१	३	य	प
४१	१८	त्प	त्य
४१	२५	त्वी	त्वा
४२	४	सम्भवति	न सम्भवति
४२	९	वौ	बौ
४२	२३	व	ब
४३	६	त्य	त्य
४३	११	त्रि	त्रि
४४	८	ध:	य:
४४	११	यी	यो
४५	७	व	ब
४५	८	त्प	त्य

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
४५	२०	सा	मा
४५	२१	म्न	म्भ
४५	२६	ते	त्ते
४६	१५	य	ये
४७	४	ठ्यै	ठ्ये
४७	८	भि	भि
४७	१२	ठ्द्	ठ्द्
४७	१२	भि	भि
४७	१४	ठ्द्	ठ्द्
४७	१४	थ	थं
४७	१४	वो	बो
४७	१९	बे	पे
४८	१	त्वं	त्वं
४८	१२	प	य
४८	१२	ब	ब
४८	१२	ब	ब
,,	१६		
,,	१८		
४८	२१	पि	थि
४९	६	थैं	थैं
४९	८	ठ्द्	ठ्द्
४९	८	ठ्द्	ठ्द्
,,	९	ङ्क	ङ्क
४९	१४	ही	हे।
४९	१५	स	म
४९	१७	न्य	म्य
४९	१८	बी	बे
४९	२०	रु	सा
४९	२१	भ	स
४९	२१	द्ध	द्ध,
५०	२	द्ध	द्ध
५०	१२	क्य	त्क्यं
५१	१६	वास	वा:स-
५१	२०	कनं	कथनं
५१	२२	धार=	धार-
५१	२२	त्थवने-	त्थवने:
५२	१३	त्पो	त्यो
५२	२०	राय	सय
५२	२०	त्प	स्प
५२	२२	नू	तू
५२	२३	ठ्थं	ठ्थं
५२	२३	राय	सय,
५३	४	भी	मे
५४	११	प्टचा	ह्या
५४	१४	भ्रे	स्रे
५४	२५	शठ्दे	शाठ्दे
५४	२६	मा	ना
५५	१	न्न	न्त
५५	४	ष्ट	ष्ट
५५	१७	री	रे।
५५	१७	स	स्र
५६	१३	ध	घ
५६	२३	नै:	नै:
५७	१३	लपु	पटु
५७	२५	ढु	ढु
५८	१०	न	त
५८	१८	ठ्व	ठ्व
५८	२१	ताव	तस्व

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्।	पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्।
५८	२५	स्त्य	स्त्ये	६५	१	ठ्श्वा	ठ्या
५९	५	नि	ति	६५	८	था	या
५९	११	घु	घ्रु	६५	१५	नौ	तौ
५९	१५	ब्यु	ष्यु	६५	१७	र्हो	ह्रा
६०	८	नि	ति	६५	१७	ह्या	ह्या
६०	२६	मा	भा	६५	२३	यैा	यौ
६१	५	स्त्य	स्त्व	६६	११	बाँ	र्णा
६१	६	सू	सू	६६	१६	प	य
६१	९	लिथ	ङिथे	६६	१६	प	व
६१	१४	क्षिं	क्षिं	६६	१७	ट	टक
६१	१७	ध्वा	ध्या	६६	१८	बि	बु
६१	१८	स्वा	स्या	६६	१९	पो	पी
६१	२०	प्ररण·	क्षारण	६६	२४	त्व	त्य
६१	२२	थ=	=प=	६७	८	ञ्ठ्य	ञ्ठ्य
६१	२४	षि	षि	६७	९	ल	पल
६१	२५	बा	बा	६७	१८	ठ्येः	ठ्येः
६२	४	वं	वं	६७	१९	त्प	त्य
६२	१६	मा	भा	६७	१९	क्ष	क्ष
६३	५	णा	षा	६७	१९	स्य	स्य
६३	६	तो	ती	६८	२१	बों	मा
६३	७	टथे	ठये	६८	२१	यो	यो
६३	१४	ना	मा	६८	२६	प	पद्
६३	२५	यी	यो	६९	२३	पैं	पै
६४	२	म	ब	६९	२	षि	बि
६४	३	मा=	म=	७०	२	ष्यैं	ष्यै
६४	३	ग्रि	ग्नि	७०	६	मा	ना
६४	७	ठ्दी	ठ्दे	७०	८	ष्टि	शिष्टा
६४	२३	रं=	रा=	७०	९	शा	शा
६४	२६	क्षु	ष्टु	७०	१०	ण्यिं	ष्यि

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
७०	१६	ह्व	ह
७०	२३	फ	क
७१	२	स्य	स्प
७१	४	र्थौ	र्थौ
७१	१०	र्थं:	र्थ:
७२	८	क्यै	त्यै
७२	१९	क्ति	व्यक्ति
७३	३	प	य
७३	३	गौं	गौं
७३	१४	घ	घ
७३	१४	ङ्गो	ङ्गो
७३	१५	तौ	तो
७३	१५	मा	भा
७३	२०	न्ने	न्ते
७४	११	थ	य
७४	१५	म	न
७५	६	मा	मा
७५	१७	फा	का
७५	२०	स्थ	स्य
७६	१	ान	नि-
,,	,,	वि	विं
७६	४	रो	री
७६	१६	हिं	ह्निं
७६	२१	त	त्
७७	३	त्प	त्य
७७	१२	द्धा	द्ध्वा
७७	२१	द्धै	द्धै
७७	२३	प	य
७८	१	स्य	स्प

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम्
७८	१०	स्या	स्या
७८	१५	घो	घो
७८	१५	क्मा	क्मा
७८	१७	पत्रस्य	पैत्रस्य प्र-
७९	६	क्षा	ज्ञा
७९	१२	एव	राव
७९	२०	ज्ञा	ज्ञा
७९	२२	ज	ज्ज
७९	२२	द्वे	द्वे
८०	१९	ङ्गो	ङ्गो
८०	२०	त्त	त
८०	२२	पप	प
८०	२३	था	या
८१	५	चै	वे
८१	१५	त्मा	त्मा
८२	७	छा	ह्वा
८२	७	भौं	भौं
८२	८	त्के	क्ले
८२	९	स्त्रे	स्ने
८२	१०	श्वा	श्वासा
८२	१४	ता	तु
८३	१०	य	ण
८३	११	न्ट्रि	न्द्रि
८३	१५	ज	च
८३	१६	स्पे	स्ये
८४	३	न्ट्रि	न्द्रि
८४	४	प्य	व्य
८४	११	प्य	व्य
८४	१३	पक्षै:	पक्षक्षै

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।	पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
८४	१५	पठिच	पलच्छिधः	९०	१८	वा	चा
८४	१९	ठच्वेः	ठघेः	९०	१८	मा	ना
८४	२०	ख-	प-	९०	१८	ह्यै	स्यै
८४	२६	बु	तु	९०	१८	ठिध	ठिघ
८५	४	लठिध-	लठिधवत्	९०	२२	ह्वा	च्वा
८५	९	मा	ना	९१	६	स्प	स्य
८६	१५	ड़्या	ड्या	९१	७	भ्य	स्य
८६	२०	ड़्ये	ड्ये	९१	१४	न्चा	न्धा
८६	२२	ड्या	ड्घा	९१	१४	ख	स्व
८७	१	न	नेम	९१	१४	व	प
८७	९	धा	घा	९१	१६	प्या	घ्या
८७	१०	ड्या	ड्या	९१	२१	पि	षि
८७	१५	भि	भि	९१	२१	ग्रा	घ्रा
८७	२१	स्या	स्मा	९२	५	भि	त्रि
८७	२३	णा	णी	९२	१२	ठिध	ठिघ
८८	१७	द	दे	९२	१२	स्प	स्य
८८	२५	न्द्रि	न्द्वि	९२	१४	जी	ती
८८	२५	नो	नी	९२	१५	क्वि	ह्रिक
८९	६	दी	दि	९२	१६	च्च	स्र
८९	१२	स्य:	ध्य:	९२	१७	द्य	ष्य
८९	१३	सा	षा	९२	१८	भे	मे
८९	१५	ष्ट्य	ष्टा	९२	१९	रीं	री
८९	१७	जि	ति	९२	२०	ह्र्य	ह्र्य
८९	१९	जां	जा	९२	२३	र्मा	र्वा
८९	२५	घ	ध	९२	२३	ट्	ह्
८९	२५	भा	मा	९२	२४	त्ति	ति
९०	२	स्य	स्प	९२	२४	द्य	र्य
९०	४	क्त	क्ता	९३	५	न्प	न्य
९०	९	ष्वेः	ष्येः	९३	६	हु	हृ

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
९३	६	र्नी	र्भी
९३	१५	स्प	स्य
९३	१७	भ	म
९३	२३	तो	तो
९३	२४	द्व	द्रू
९४	१	द्व	द्र्य
९४	३	अ-	अ-
९४	४	सम	मनः
९४	६	द्रव	द्रव्य
९४	७	अ-	अ-
९४	९	न्धा	ंधा
९४	१०	य	प
९४	१४	ता	त
९४	२०	द्र	द्रू
९४	२०	द्दि	द्धि
९५	२	च्प	च्य
९५	४	द्वि	द्रव्य
९५	६	द्य	द्रव्य
९५	१३	द्ध	द्ध
९५	१८	ष्ये	ष्ये
९५	२०	स्ना	स्ना
९६	२	ढिव्व	ढिथः
९६	१०	त	त्
९६	१२	सो	सौ
९६	१४	शी	शो
९६	१४	ध	ष्न
९६	१६	ब्ल	म्ल
९६	१६	स्य	त्य
९६	२०	द्र	द्र

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
९६	२०	द्र	द्रू
९६	२०	द्वै	द्व
९६	२२	क्ष	क्ष
९६	२३	क्ष	क
९६	२५	प्र	प
९६	२६		१८

क्षीरदधिदृष्टान्तेन विनाशोत्पादावकारणकावेवेति न युक्तं घटादौ सकारणत्वोपलब्धेर्व्यभिचारात् वस्तुतः क्षीरविनाशेऽम्लद्रव्यसंयोगस्य हेतुत्वादम्लरसवत् परमाणुभिश्च दध्न आरम्भात्कारणकौ क्षीरविनाशदध्युत्पादाविति । समाप्तं क्षणभङ्ग प्रकरणम् ।

पृ०	पं०	अशुद्धम्	शुद्धम् ।
९७	२	ध्या	द्द्या
९७	८	स्व	स्य
९७	८	रर	र
९७	९	स्य	स्य
९७	९	स	व
९७	९	स्य	त्य
९७	१५	व्व्वे	व्वे
९७	१६	स्पा	स्या
९७	२०	क्षा	क्ष
९७	२१	च्च	च
९७	२६	ढिघ	ढिघ
९८	३	द्यु	द्यु
९८	१७	व्य्य	द्रव्य

नसाधारणो यन्मम तत्र सविकल्पकं न वृत्तम् किन्तु निर्विकल्पकमेव । तथा चैतद्व्यवहारानुरोधेनावश्यं स्वीकरणीयमिति । मैवम् । मम तत्र निर्विकल्पकं वृत्तमितिव्यवहारस्य संमुग्धसविकल्पकगोचरत्वात् । निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियत्वाभ्युपगमाच्च । न च ज्ञानत्वं निःप्रकारकत्वसमानाधिकरणम् सकलज्ञानवृत्तित्वात् सत्तावदिति वाच्यम् । ज्ञानातिरिक्तवृत्तित्वस्योपाधित्वात् । अप्रयोजकत्वाच्च । न च चक्षुः चाक्षुषसविकल्पकातिरिक्तज्ञानजनकं ज्ञानजनकत्वात् घ्राणवदिति निर्विकल्पकसिद्धिरिति वाच्यम् । अतीन्द्रियतेजोभिन्नत्वस्यो-

---

ननु हेतोः साध्यव्याप्यत्वेऽवधृते साध्यव्याप्यव्यापकत्वेन साध्यव्यापकतानुमानान्नायमुपाधिरत आह । अप्रयोजकत्वादिति । व्याप्तिग्राहकतर्कशून्यत्वादित्यर्थः । चक्षुः चाक्षुषसविकल्पकेति । अप्रसिद्धिपरिहाराय साध्ये चाक्षुषेति । बाधपरिहाराय सविकल्पकेति । सिद्धसाधनतानिवृत्त्यै ज्ञानेति । जनकत्वमात्रं परमाण्वादौ व्यभिचारीति ज्ञानेति । वर्तमानार्थकमपि योगिज्ञानं विषयाजन्यमित्याशयः । अतीन्द्रियतेजोभिन्नत्वस्येति । अतीन्द्रियभिन्नत्वं घ्राणादौ साध्याव्यापकमिति तेजःपदम् । तस्मात्-

पाधित्वात्। एवंविधानुमानानामपि अतिप्रसञ्जकतयोपेक्षणीयत्वाच्चेति पूर्वपक्षसङ्क्षेपः ॥

अत्रोच्यते । जागराद्यज्ञानं स्मरणरूपमनुभवरूपमेवाऽस्तु । उभयथापि निर्विकल्पक-

---

भिन्नत्वञ्च स्पार्शनस्वसाक्षात्कारजनकालोकादावित्यतीन्द्रियपदम्। ननु संयुक्तसमवायशरीरप्रविष्टतया स्वस्य स्पर्शसाक्षात्कारजनकेऽतीन्द्रिये ऊष्मादितेजसि साध्याव्यापकत्वम् । न चोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे तात्पर्यम् तथात्वे उपाधावतीन्द्रियपदवैयर्थ्यादिति चेत् न ऊष्मणोपि परमतेप्रत्यक्षत्वेन तत्रोपाधिसद्भावात् । किञ्चैवं सविकल्पकपदानन्तरं निर्विकल्पकपदप्रक्षेपे तदुभयभिन्नेपि ज्ञानत्वं सिद्ध्येदित्याह । एवंविधानुमानानामिति । ननु जन्यविशिष्टज्ञानमात्रे जन्यविशेषणज्ञानमात्रस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणतावधारणादकारणककार्यप्रसङ्ग एवात्र विपक्षबाधकस्तर्क इति न निर्विकल्पकसाधनस्योपेक्षणीयतुल्यतेत्याहेति सङ्क्षेप इति । विशेषणविशेष्योभयभानसामग्रीत एव विशिष्टज्ञानसम्भवे विशेष्यज्ञानस्येव विशेषणज्ञानस्यापि कारणत्वे मानाभावादिति भावः ।

जागरेत्यादि । पूर्वानुमानमेव सिद्धान्तयितुमसिद्धिनिरासेनोपस्कुरुते जागरेति । तुष्यतु दुर्जन इति न्याये-

सिद्धिः । तथा हि स्मरणपक्षे तज्जनकसंस्कारोद्बोधः सहकारी । स च ज्ञानरूप एवेति जागराद्यस्मरणाद्व्यवहितप्राक्कालीनं निर्विकल्पकमा-

नाह स्मरणरूपमिति । अत एव वस्तुतस्तदेन्द्रियसन्निकर्षादिसमवधानेऽनुभवसामग्र्या बलवत्त्वान्न स्मृतिसम्भवः । तदसमवधाने तु संस्कारोद्बोधकज्ञानतद्धेत्वभावान्न सुतरामिति क्व निर्विकल्पकशङ्केत्यनुभवाभिमतं पक्षमवधारयन्नाह अनुभवरूपमेवेति । स्मरणपक्षे तत्सिद्धिमुपपादयति । स्मरणपक्ष इति । उद्बुद्ध एव संस्कारः स्मृतिजनक इत्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां सिद्धवत्कृत्योद्बोधपदार्थमाह उद्बोधः सहकारीति । सहकारिसमवधानमेव संस्कारस्योद्बोधो न तु बीजस्योच्छूनतावद्विकारान्तरमित्यर्थः । नन्वेवं न निर्विकल्पकसिद्धिः ज्ञानान्यस्यादृष्टादिसहकारिणोऽप्युद्बोधकत्वसम्भवादित्यत आह स चेति । जीवनादृष्टेतरादृष्टस्येतरनिरपेक्षस्य स्मृतिजनने संस्कारसहकारित्वे सदृशदर्शनादिकारणोच्छेदप्रसङ्गात् । जीवनादृष्टस्य च गवादिस्मृत्यहेतुत्वात् । न च सत्यपि ज्ञाने संस्कारानुद्बोधात्तदपि नोद्बोधकमिति वाच्यम् । विषयान्तरजिज्ञासादिप्रतिबन्धादपि तदुपपत्तेः । अन्यथा तृतीयलिङ्गपरामर्शादेरप्यनुमिति कारणताया दुरुपपादकत्वप्रसङ्गात् । यत्तु यदनन्तरं फलं दृश्यते तस्यानुगतस्यैवोद्बोधकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथाच

यातम् । अनुभवपक्षे सुषुप्तिप्राक्कालीनविशेषण ज्ञानस्य संस्कारद्वारा जनकत्वेऽपि संस्कारोद्बोधरूपत्वेन निर्विकल्पकत्वमवश्यं वाच्यम् । तथा च लाघवात्तदेव विशेषणविषयतया विशिष्टज्ञानजनकमङ्गीक्रियताम् । अलं संस्कारद्वाराव्यव-

---

जागरणानन्तरसंस्कारोद्बोधात्तदेव कारणमस्तु क्लृप्तत्वात्किं ज्ञानेन । अत एव सदृशादृष्टचिन्ताद्या इति प्रणिधानादिसूत्रं च संस्कारस्यानियतोद्बोधकताप्रतिपादकं सङ्गच्छत इति । तन्न । जागरपदेन बहिरिन्द्रियसन्निकर्षानिधाने स्वाप्नभ्रमहेतुकस्मृत्यभावप्रसङ्गात् । जागरेप्यनुमित्याद्युद्बोधितसंस्कारात् स्मृत्यभावप्रसङ्गाच्च । ज्ञानकारणमात्राभिधानेपि तेषां प्रत्येकं कारणत्वेऽननुगमात् । ज्ञानकारणत्वेनानुगमे लाघवेन ज्ञानत्वस्यैव कारणतावच्छेदकतौचित्यात् । न च दण्डज्ञानादृण्ड्यनुभवकाले तत्स्मृतिप्रसङ्गः अनुभवसामग्र्या बलवत्त्वात् । तदभावे चेष्टापत्तेः । प्रणिधानादिसूत्रेऽपि लिङ्गलक्षणसादृश्यादीनामननुगतानां ज्ञानत्वानुगतीकृतसंस्कारोद्बोधकज्ञानविषयत्वैव विवक्षिता न तु तेषामननुगतानां हेतुता । न च यत्किञ्चिज्ज्ञानाद्यत्किञ्चित्स्मृतिप्रसङ्गः । यत्सामान्ययोरिति न्यायेन विशेषकारणाभ्युपगमात् इति भावः । जनकत्वेऽपीति । वस्तुतस्तदेव नास्ति अन्य-

हितज्ञानजनकत्वकल्पनया । किन्तु विशिष्टानुभवत्वम् अव्यवहितविशेषणज्ञानजन्यतानियतमिति व्याप्तिरपि रक्षिता स्यात् । यद्वा प्रत्यग्रोत्पन्नविशेषणविषयकसविकल्पकं पक्षीकृत्य निर्विकल्पकसाधनं युक्तम् । न च सामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या रूपादिसविकल्पकेनैव सिद्धसाधनमिति वाच्यम् । अनेन हि रूपवान् घट इति प्रतीतिः स्यात् । न त्वेतद्रूपवानिति । सविकल्पकरूपं हि विशेषणज्ञानं येन रूपेण विशेषणमुल्लिखति तेनैव रूपेण विशिष्टज्ञाने विशेषणस्य भानमिति

विशिष्टानुभावे जन्यविशेषणज्ञानत्वेनैव जनकता । न च तस्य संस्कारं जनयित्वैव जनकता येन तद्वारकता स्यात् अव्यवहितविशेषणज्ञानस्थले व्यभिचारादत एव प्रत्यभिज्ञानस्थलेऽन्तरा स्मृतिकल्पनमित्यपिशब्दं प्रयुञ्जानस्याशयः । लाघवादिति । अव्यवधानलाघवादावश्यकत्वाद्वा । ननु सुषुप्तिप्राक्कालीनविशेषणज्ञानकारणतानिर्वाहकतया सिध्यन्निर्विकल्पकं न तस्य कारणतां विन्दति । अन्यथा आवश्यकत्वादिनाऽपूर्वमेव स्वर्गकारणं स्यान्न याग इत्यस्वरसादपिशब्दसूचितं परिहारान्तरमाह किञ्चेति । अव्यवहितविशेषणज्ञानत्वेन कारणताया अभावेऽपि पूर्वोक्तबाधकसहकृतेन विशेषणज्ञानकारण-

नियमः। अन्यथा प्रमेयत्वेन रूपज्ञानात् रूपवान् घट इति प्रतीतिप्रसङ्गात्। न च निर्विकल्पकेऽप्येवं प्रसङ्ग इति वाच्यम्। तस्य तद्धर्मैव कल्पनायाम् धर्मिग्राहकप्रमाणविरोधात्। एवं सामग्रीवशात्तत्तत्स्थानविशेषेऽपि(१) निर्विकल्पकमूहनीयमिति न किञ्चिदनुपपन्नम्। ननु

ताग्राहकप्रमाणेन सिद्धा या व्याप्तिः सापि रक्षिता स्यादन्यथा तन्मूलभूतपूर्वोक्तबाधकविरोध इति भावः। एकदेशिनां निर्विकल्पकसाधनप्रकारमाह यद्वेति। नन्वत्र सिद्धसाधनमुक्तमेवेत्यत आह। न चेति। नन्वेतद्रूपमपि रूपत्वेन ज्ञानमेवेत्यत आह सविकल्पकरूपं हीत्यादि। ननु निर्विकल्पकान्तरात् तत्स्थात्तत्र रूपत्वस्याप्यप्रकारत्वादित्याशङ्कानिरासाय सविकल्पकपदम्। येन रूपेणेति। यत्प्रकारकं यदित्यर्थः। इष्टापत्तिं निराकरोति तेनैवेति। तेनैवेत्येवकारेण वस्तुत एतद्रूपस्य रूपत्वप्रकारकात् ज्ञानाद्रूपवानित्येव धीः स्यान्न तु यथास्ति तथा एतद्रूपत्वेन तदज्ञानादिति भावः। अप्रयोजकतां निरस्यति अन्यथेति। ननु सविकल्पकविशेषणे गौरवाद्वैयर्थ्याच्च विशेषणज्ञानमात्रे स नियम इति न निर्विकल्पकादपि तद्धीसिद्धिः तज्जनकस्य वा तत्प्र-

(१) स्थानान्तरेपीति पा २ पु०।

तथापि समवायाभावयोः कथं सविकल्पकैकवेद्यतानियमः । तथाहि रूपसमवायवान् घट इत्यादौ सविकल्पके समवायस्यापि विशेषणत्वात् । अघटं भूतलमित्यादौ अभावस्यापि विशेषणत्वात् । विशेषणज्ञानत्वेन च निर्विकल्पककल्पनात् । एवं विशेषणत्वाविशेषेऽपि रूपत्वादिकं निर्विकल्पकविषयो न तु समवायाभावावित्यत्र किं नियामकम् वैपरीत्यस्यापि सुव-

कारकतापत्तिरित्याशङ्क्याह । न च निर्विकल्पकेपीति । अयं प्रसङ्गः इतिधीर्न स्यादित्येवंरूपः । तदर्थमेव प्रत्यक्षोत्पन्नतद्रूपादिविशिष्टज्ञानार्थमेव । धर्मिग्राहकेति । धर्मिनिर्विकल्पकं तद्ग्राहकं मानं प्रत्यक्षोत्पन्नरूपादिविशिष्टज्ञानपक्षकमनुमानम् तद्विरोधात् । अनवस्थानियन्त्रितेन तेन निःप्रकारकस्यैवैतज्ज्ञानजनकस्य सिद्धावुपजीव्यबाधात् । अनवस्थया सामान्यतो व्यभिचारज्ञाने तद्वारकमेतद्विशेषणमिति वैयर्थ्यं गौरवञ्च प्रामाणिकमिति भावः । अस्तु यत्रानुपपत्तिस्तत्र निर्विकल्पकसिद्धिरन्यत्र तु कुत इत्याशङ्क्याह । एवमिति । न हि सामग्री अनुपपत्तिं प्रतीक्षते उपेक्षाज्ञानदर्शनादिति भावः । स्थलान्तर इति । यत्र न विशिष्टसामग्रीनैयत्यमन्तत्रेत्यर्थः । इति न किञ्चिदनुपपन्न-

घत्वात्। न च रूपसमवायवान् घट इत्यत्र समवायो विशेषणम् समवाये च रूपम् तथा चारूपमे-

---

मिति। इति निर्विकल्पकसिद्धौ चक्षुः चाक्षुषसविकल्पकातिरिक्तज्ञानजनकम् ज्ञानजनकत्वादित्यादिकमपि न किञ्चिदनुपपन्नम् पक्ष एवोपाधिः साध्याव्यापकत्वादित्यर्थः। प्रतिबन्धाशयेनैकदेशी शङ्कते नन्विति तथापीति। वस्तुस्वभाव एव विनिगमक इत्यत आह। वैपरीत्येति तत्स्वभावस्यैवानिश्चयादिति भावः। न विशेषणमित्येव निर्विकल्पकविषयः। सविकल्पकसामग्रीकाले तद्रूपप्रतिबन्धकाभावघटितसामग्र्यसम्भवे तदनुपपत्तेः। न चेह तेन विनाऽनुपपत्तिरपि यया बलवत्या तदभावस्य सामग्रीघटकतामनादृत्य विशेषणमित्येव निर्विकल्पकविषयताङ्गीक्रियतेत्याशङ्क्याह न चेति। न च रूपसमवायौ समुच्चित्य घटविशिष्टौ येन रूपांश इव समवायांशेऽपि विशेषणान्तराभानात्सविकल्पकसामग्र्यभावोऽप्युपपद्येत इत्याह। समवायो विशेषणं समवाये च रूपमिति। रूपमेवेति। तदंश एव विशिष्टज्ञानसामग्र्यभावेन निर्विकल्पकसामग्रीसम्भवादित्यर्थः। अत्र समवायस्य निर्विकल्पकनिषेधमात्रे तात्पर्यम् न तु रूपमात्रनिर्विकल्पकानन्तरं तत्सविकल्पकं विनैव समवायसविकल्पकं विवक्षितम्। तस्य रूपत्वाविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानत्वेन रूप-

व निर्विकल्पकेन विषयीक्रियते। अनन्तरं समवायविशेष्यकं सविकल्पकम् अनन्तरं रूपसमवायवान् घट इति प्रतीतिरित्येतावतैवोपपत्तौ समवायादेर्निर्विकल्पकविषयताकल्पनायां कल्पनागौरवमिति वाच्यम्। एवं हि रूपमपि निर्विकल्पकविषयो न स्यात्। तत्र च रूपत्वं विशेषणं तदेव निर्विकल्पकेन विषयीक्रियत इत्यस्यापि सुवचत्वात्। न च जातिज्ञानं(१) व्यक्तिविषयतानियतमिति तदैव व्यक्तेर्भानमिति वाच्यम्(२)।

त्वप्रकारकतज्ज्ञानसाध्यत्वादिति ध्येयम्। समवाये सविकल्पकसामग्रीसत्त्वेन तदभावगर्भनिर्विकल्पकसामग्र्यभावरूपं तद्वैषम्यमाहानन्तरमित्यादिना। नाप्यनुपपत्तिरित्याह एतावतैवोपपत्ताविति। विशेषणज्ञानत्वेनैव हेतुता न तु विशेषणनिर्विकल्पकत्वेनेति भावः। कल्पनागौरवमिति। अप्रामाणिकमिति शेषः। रूपमपि विशिष्टसामग्रीनियतम् रूपज्ञानं तत्रैव निर्विकल्पकमिति ब्रूमः। यत्तु त्वयैवोक्तं रूपत्वनिर्विकल्पकं तद्विषयतामेवादाय रूपे तदुपपत्तेरित्याशङ्क्याह। न च जातिज्ञानमिति। न च जातिपदजन्ये जातिज्ञाने

(१) जातिभानम्–पा० २ पु०।

(२) कृत्वा तत्र व्यक्तिर्भासत इति वाच्यम्–पा० ३ पु०।

एवं निर्विकल्पके समवायस्यापि ज्ञानप्रसङ्गात्। रूपज्ञानस्य समवायविषयतानियतत्वात्। न ह्येतादृशं ज्ञानं यत्र समवायो न भासते। एवं प्रयोगः। समवायाभावौ निर्विकल्पकविषयौ अस्मदादिसाक्षात्कारविषयत्वात् रूपवत्। न चावच्छेदकग्रहध्रौव्यनियमात्सविकल्पकैकवेद्यता। ज्ञानेच्छादीनामपि सविकल्पकैकवेद्यत्वात्। त-

व्यभिचारः अनेकसमवेतत्वगर्भजातित्वभाने व्यक्तेरपि भानादिति भावः। तर्हि तद्विषयतयैव समवाये निर्विकल्पकवेद्यतापत्तिरिति तुल्यमित्याह। एवं निर्विकल्पक इति। व्यक्तेर्जातिवित्तिवेद्यतानियमादस्तु निर्विकल्पकविषयता समवाये तु कुत इत्याशङ्क्याह। रूपज्ञानस्येति। रूपेत्यप्यधिकमित्याह नह्येतादृशमिति। साक्षात्परम्परासाधारण्येन समवायभानस्य सार्वत्रिकत्वादित्यर्थः। समवायस्यलौक्ततर्कस्याभावेपि सुवचत्वात्तदुपष्टम्भेनोभयपक्षमनुमानमाह समवायाभावावित्यादि। अत्र साक्षात्कारो लौकिकसाक्षात्कारः तेन न सामान्यलक्षणादिनाऽस्मत्प्रत्यक्षे परमाण्वादौ व्यभिचारः। एकदेश्यनुमानत्वान्न निर्विकल्पकाप्रसिद्ध्या साध्याप्रसिद्धिः। न वा हेतावस्मदादिपदव्यावर्त्याप्रसिद्धिः। हेतुमतोरेव तयोः पक्षत्वान्ना-

त्रापि विषयसंयोगिनोरवच्छेदकयोर्ग्रहध्रौव्यस्य विद्यमानत्वात् । मैवम् । विशिष्टसाक्षात्कारान्यथानुपपत्त्या हि विशेषणज्ञानत्वेन निर्विकल्पककल्पनम् । समवाये चान्यथोपपत्तेर्दर्शितत्वात्किमिति तद्विषयत्वमपि निर्विकल्पकस्य स्वीकर्तव्यम् । तथाहि । जात्यादिकन्तावन्निर्विकल्पकेन विषयीक्रियते । अनन्तरं द्विशेषितसमवायविशेष्यकज्ञानोदयः । अन-

---

तीन्द्रियाभावभागे बाधासिद्धी । ऐन्द्रियकं रूपादि दृष्टान्तः । अतो न वैकल्यम् । नन्ववच्छेदग्रहाजन्यग्रहविषयत्वमात्रोपाधिरित्यत आह न चावच्छेदकेति । साध्याव्यापकत्वादनुपाधिरयमित्याह । ज्ञानेच्छेत्यादिना । निर्विकल्पकविषयतानिवृत्तिप्रसङ्गादित्यर्थः । उपाध्यनिवृत्तेरेव न साध्याव्यापकत्वमत आह । तत्रापीति । यथायथमिति शेषः । अस्मदादिसाक्षात्कारत्वावच्छिन्ने सविकल्पकनिर्विकल्पकत्वयोः प्रत्येकं व्यभिचारेण कारणतानवच्छेदकतया तदवच्छेदेन व्याप्यत्वासिद्धिरेवानुमानस्येति भवताप्यभावसमवायसाक्षात्कारे जन्यविशिष्टानुभवत्वेन जन्यविशेषणज्ञानजन्यत्वेऽनुमीयमाने तेनैव रूपेण निर्विकल्पकरूपविशेषसिद्धिरिति वाच्यम् । सा च न व्याप्त्येति पक्षधर्मता वि-

न्तरं तेन समवायिविशेष्यकेन इदं रूपमयं घटो रूपवानित्यादयः प्रत्यया जायन्ते । एवमभावेपि प्रथममभावविशेष्यक एव प्रत्ययो जायते । अनन्तरं तेन तद्विशेषणकप्रत्ययो जन्यत इति । संयोगज्ञानादौ पुनरवच्छेदकग्रहध्रौव्येपि संयोगत्वज्ञानत्वनिर्विकल्पके विलम्बेन तद्विशिष्टप्रत्ययविलम्बः । तथा च न

भिष्यते । सापि स्वानुपपत्तिपरिहारक्षममेव साध्यं साधयेत् न चेह निर्विकल्पमतीन्द्रियं विना जन्यविशिष्टसाक्षात्कारत्वानुपपत्तिः । अनुभवसिद्धेन सविकल्पकेनैवोपपत्तेरिति सिद्धान्तयति । मैवं विशिष्टेति । समवाये चेति चकारेणाभावसमुच्चयः । अन्यथोपपत्तिमेव विवृणोति । तथाहीत्यादिना । तत्र समवाये तावत्तामाह । जात्यादीति । आदिपदेन रूपसङ्ग्रहः । इदं रूपमिति । इदं रूपत्वसमवायीत्यर्थः । एवं घटो रूपवानित्यत्रापि रूपसमवायवानित्यर्थः । यथाश्रुते रूपत्वरूपसमवाययोः संसर्गविधया भानेन रूपत्वरूपनिर्विकल्पकजन्यसमवायविशेष्यकप्रत्ययानुपयोगात् । अभावेप्यन्यथोपपत्तिमतिदिष्टां स्पष्टयति प्रथममभावेत्यादिना । न च तदर्थमप्यभावत्वज्ञानस्याभावविषयतानियमेन सैव सविकल्पकैकविषयतानुपपत्तिरिति वाच्यम् । अभावत्व-

तस्य सविकल्पकैकवेद्यता । अन्ये तु संयोगज्ञानादेरपि सविकल्पकैकवेद्यतैव । न च संयोगत्वादिनिर्विकल्पकापेक्षया विलम्बः । यावद्विशेषणज्ञानस्य गौरवभयेन विशिष्टप्रत्ययजनकत्वानभ्युपगमादित्याहुः । अपरे अप्रौढ्ये सिद्धसाधनादित्यत्र भङ्कुरत्राणिः ? समवायादेरपि

विशेषणानां पूर्वानुपस्थितानामेव भानस्वीकारात् । विशेषणविशेष्यभावापन्नानेकपदार्थघटिताभावत्वोपाधिज्ञानस्य निःप्रकारकतानुपपत्तेश्च । अत एवाखण्डतया संयोगत्वादिजातिनिर्विकल्पकसम्भववैलक्षण्यं पुनः शब्देन सूचयंस्तेषां निर्विकल्पकविषयतामाह । संयोगादौ पुनरिति । तद्विशिष्टेति । तद्विशिष्टप्रत्यक्षे तद्विशेषणज्ञानस्य कारणत्वादिति भावः । न तस्येति । जातिज्ञानस्य व्यक्तिविषयतानियमेन संयोगत्वनिर्विकल्पकत्वेपि तज्ज्ञानादिति भावः । विशिष्टज्ञाने यावद्विशेषणज्ञानत्वेनाजनकत्वेपि तद्विशेषणविशिष्टज्ञाने तद्विशेषणज्ञानत्वेन कारणत्वमावश्यकम् । अन्यथा दण्डज्ञानात्कुण्डलिबुद्ध्यापत्तेः । तथा च प्रतियोगिज्ञानात् विशिष्टबुद्धावपि संयोगत्ववैशिष्ट्यानुल्लेखप्रसङ्गात्तन्निर्विकल्पकमावश्यकमिति अस्वरसमुद्गिरन्नाहान्ये त्वित्यादि । समवायादेरपीति । अयमेषामाशयः । किमभावग्रहमात्रेऽवच्छेदकग्रहध्रौव्यं विवक्षि-

निर्विकल्पकविषयत्वमाहुः। अत एव निर्विकल्पकविषयत्वमेवार्थस्य लक्षणं स्वीचक्रिरे। न-

---

तमभावत्वेन ग्रहमात्रे वा तेन प्रत्यक्षे वा ?। नाद्यः। इदन्त्वप्रमेयत्वादिनाऽभावग्रहे तदभावात्। न द्वितीयः। नञादिपदजन्याभावत्वप्रकारकतद्ग्रहे व्यभिचारात्। ततः प्रतियोग्यवच्छेदेनैवोपस्थित्यङ्गीकारे प्रतियोगिना सममाकाङ्क्षाऽनुदयेनान्वयबोधानुपपत्तेः। सामान्यतः प्रतियोग्यन्विततया प्रतीतस्य तदनाकाङ्क्षायामपि विशेषाकाङ्क्षया तदन्वय इत्यस्यान्विताभिधानपर्यवसायिनः तन्निराकरणेनैव निराकृतत्वात्। न तृतीयः। निर्विकल्पकविषयत्वाविरोधात्। न हीष्यमाणं निर्विकल्पकमभावप्रकारकम् येन तत्रावच्छेदकग्रहध्रौव्यात् निर्विकल्पकता न स्यात्। तथात्वे तेनैव सविकल्पकैकवेद्यतापादनसम्भवेऽवच्छेदकग्रहध्रौव्याभिधानवैयर्थ्यप्रसङ्गात्। अथ प्रकारग्रहध्रौव्यमेव तदर्थः तर्हि घटादेरपि न निर्विकल्पकं स्यात्। घटप्रत्यक्षेऽपि प्रकारग्रहध्रौव्यस्य सुवचत्वात्। न हि निःप्रकारकं घटादिप्रत्यक्षमावयोः सम्प्रतिपन्नमस्ति। निर्विकल्पकसिद्धाववच्छेदकग्रहध्रौव्यभङ्गस्य घटादाविवाभावेऽपि पूर्ववादिना सुवचत्वात्। विशेष्यज्ञानतया कल्पितं घटत्वादिनिर्विकल्पकं जातिसमानवित्तिवेद्यां व्यक्तिमपि विषयीकरोति इति सुवचं घटस्य निर्विकल्प-

न्वसङ्गतमेतत् । विशिष्टज्ञानस्य विशेषणज्ञानजन्यत्वे प्रमाणाभावात् । तथाहि । दण्डी पुरुष इत्यत्र प्रथमं दण्डज्ञानं अनन्तरं तद्विशिष्टपुरुषज्ञानमित्यत्र न किञ्चित्प्रमाणम् । न च कारणीभूतज्ञानविषयत्वे सति कार्यीभूतज्ञानविषयत्वं विशेषणत्वमिति वाच्यम् । वैपरीत्य-

कस्, न त्वभावस्य । तस्याभावत्ववेद्यतानियमाभावादिति चेत् । न । तत एव समवायमपि विषयीकुर्यादित्यस्य प्रागेवोक्तत्वादिति । न चैवमपसिद्धान्तः प्रुवावच्छेदग्रहाणामपि निर्विकल्पकविषयताया वृद्धैरेवाभिधानादित्याह । अत एवेति । अन्यथा प्रमेयविभागसूत्रोक्तानामर्थानामिन्द्रियग्राह्यत्वलक्षणं सामान्यलक्षणादिनाऽतीन्द्रियेष्वतिव्याप्तं मत्वा निर्विकल्पकविषयत्वस्य तदर्थमोपवर्णनमयुक्तं स्यादभावसमवाययोरव्याप्तिप्रसङ्गादिति भावः । एवमेकदेशिनि निरस्ते व्याप्यत्वासिद्ध्या पुनर्मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते । नन्वसङ्गतमेतदिति । ननु दृष्टान्तीकृते दण्डयादिप्रत्यक्षे दण्डादिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकवता प्रत्यक्षेण कारणताग्रहेऽवच्छेदकापेक्षायां विशिष्टविशेषणज्ञानत्वे एव तथा न तु तत्तज्ज्ञानत्वेऽननुगमादिति प्रत्यक्षमेव सामान्यकारणभावे मानमित्याशङ्क्य तदप्यसिद्धमित्याह । तथाहीति । परस्परासंसर्गाग्रहसहितादुभयेन्द्रियसन्निकर्षादेव

विशिष्टज्ञानसम्भवादिति भावः। ननु विशेषणतानुपपत्तिरेव मानमत आह। न चेति। अनुमित्यविषये व्याप्त्यादावतिव्याप्तेराह कार्यीभूतेति। विशेष्य वारणाय कारणीभूतेत्यादि। न च बाहौ स्थौल्यमिति कारणीभूतज्ञानविषये स्थूलो बाहुरिति च कार्यज्ञानविशेष्ये बाह्वादावतिव्याप्तिः। तद्विषयत्वेन ज्ञानस्य कारणत्वमित्यस्य सत्यन्तेन विवक्षितत्वादिति भावः। वैपरीत्यस्येति। कारणीभूतज्ञानाविषयत्वगर्भलक्षणं प्रणीय विशेष्यज्ञानमेव हेतुर्न विशेषणज्ञानमित्यस्यापि सुवचत्वादित्यर्थः। वस्तुव्यवस्थानुरोधिलक्षणम् न तु तदनुरोधिनी वस्तुव्यवस्था। अस्तु तर्ह्यनुमानमत आह। न चेति। व्याप्त्येति लिङ्गोपधानाभिप्रायम्। विशेषणज्ञानत्वेन तस्याजनकत्वेपि विशेषणज्ञानस्य जनकत्वं दृष्टमेवेति भावः। विपक्षबाधकं विना सहचारदर्शनमात्रादेव तत्कल्पनेऽतिप्रसङ्ग इत्याह। तद्दृष्टान्तेनेति। ननु लिङ्गपरामर्शे सति विशेष्यभूतपक्षज्ञानविलम्बेनानुमितिविलम्बाभावात्तत्र तस्य कारणत्वमेवासिद्धमत आह। पर्वतादिकमिति। लिङ्गपरामर्शात्मकमपि तावत्पक्षरूपविशेष्यज्ञानं जनकमेव, विशेष्यज्ञानत्वेन जनकतावच्छेदकत्वमिति तु विशेषणज्ञानत्वेऽपि तुल्यमिति भावः। असिद्ध्या सिद्धान्तयति नैवमित्यादिना। नन्वसिद्धमेतत्सत्युभयेन्द्रियसन्निकर्षे विशेषणविशेष्ययोर्युगपदेव ज्ञानात्। तदसन्निकर्षे च

स्यापि सुवचत्वात् । न चानुमितौ व्याप्यव्यापकादिविशेषणज्ञानस्य जनकत्वदर्शनादन्यत्रापि विशिष्टज्ञाने(१) विशेषणज्ञानजनकत्वं कल्पनीयमिति वाच्यम् । तद्दृष्टान्तेन विशेष्यज्ञानस्यापि विशिष्टज्ञानजनकताकल्पनाप्रसङ्गात् । पर्वतादिकं हि पक्षीकृतमनुमितौ विशेष्यम् । तज्ज्ञानं च जनकमेवेति । नैवम् । अगृहीतदण्डस्य हि दण्डी पुरुष इति प्रत्ययानुदयदर्शनेनान्वयव्यतिरेकाभ्यामेव विशेषणज्ञानस्य विशिष्टज्ञानजनकत्वावधारणादिति सङ्क्षेपः ।

इति निर्विकल्पकवादः ।

तत एव तदभावोपपत्तेः । अथ पिहितदण्डे पुंसि गृहीतदण्डस्येवागृहीतदण्डस्यापि कुतो न दण्डधीः? दण्डविशेषणज्ञानस्याकिञ्चित्करत्वात् इति चेत् । का दण्डधीः? यदि लौकिकी तन्न । लौकिकसन्निकर्षाभावात् । यद्यलौकिकी तदपि न । ज्ञानलक्षणाद्यलौकिकप्रत्यासत्त्यभावात् । तथापि विशेषणज्ञानस्य कारणत्वं तावदागतमिति चेत् । सत्यम् । न तु विशेषणज्ञानत्वेन तदेव चापेक्षितम् । अन्यस्य विशेष्यज्ञानकारणताप्रतिबन्दिपराहतत्वेनाविवक्षितत्वा-

(१) विशिष्टभाने—पा० ३ पु० ।

त् । न च सन्निकर्षानपेक्षे भ्रमे विशेषणज्ञानान्वयव्यतिरेकानुविधानाद्विशेषणज्ञानस्य कारणतासिद्धिरिति वाच्यम् । जन्यसाक्षात्कारमात्रे तदनपेक्षणात् । तदुपपादकतयैव ज्ञानोपयोगसम्भवात् । न च विशिष्टवैशिष्ट्यज्ञाने प्रकारनियमाय विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य कारणत्वे यत्सामान्ययोरित्यादिन्यायाद्विशिष्टज्ञानविशेषणज्ञानत्वावच्छिन्नयोः कार्यकारणभावसिद्धिरिति वाच्यम् । तथासति संशये कोट्यौत्कटयनियामकतया विपर्यये चारोप्यस्मृतिहेतुसदृशज्ञानतयानुमित्यादौ चोक्तयुक्त्या धर्मिज्ञानस्य कारणतासिद्धौ यत्सामान्ययोरित्यादिन्यायेन विशिष्टज्ञानविशेष्यज्ञानयोरपि कार्यकारणभावप्रसङ्गात् । विशेषणतावच्छेदकप्रकारकज्ञानस्य परनये विशेषणज्ञानविशेषत्वाभावाच्च । स्वमतेपि सामान्यलक्षणासिद्धेः विशेषणज्ञानकारणतासिद्ध्यधीनत्वाच्च । तस्मात्स्वीकुरु विशेष्यज्ञानस्यापि कारणत्वं परिहर वा विशेषणज्ञानस्येति दुरुत्तरा प्रतिबन्दितरङ्गिणीत्याद्यनुशयेनाह इति सङ्क्षेप इति ॥छ॥

इतिश्रीसकलसामन्त० निर्विकल्पकप्रकरणम् ॥छ॥

सुवर्णस्य तैजसत्वे किं मानम्। सुवर्णं तैजसमत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानरूपाधिकरणत्वात् सौरालोकवत् इत्यनुमानमिति चेत्। न सुवर्णपदेन हि किं पक्षत्वेनानुमतम्। अत्यन्तानलसंयोगे सत्यनुच्छिद्यमानरूपाधिकर-

---

पार्थिवदाहप्रतिबन्धकत्वं तेजोवृत्ति न वेति विप्रतिपत्तेः संशये विचारमारिप्समानः पूर्वपक्षमवतारयति। सुवर्णस्येति। मानमाशङ्कते। सुवर्णमिति। अत्यन्तानलसंयोगि सुवर्णमित्यर्थः। अतो न भागासिद्धिः। अत्यन्तेति। किञ्चिदनलसंयोगिपटादौ व्यभिचारादाह अत्यन्तेति। जलसंयोगितन्निवृत्त्यै अनलेति। व्यधिकरणानलसंयोगकालीने तादृशि पटादौ व्यभिचारवारणाय सतिसप्तम्यर्थः सामानाधिकरण्यम् सति विद्यमान इत्यर्थः। तेनातीतानलसंयोगदशायां तादृशि तत्रैव व्यभिचारो निरस्तः। अनुच्छिद्यमानपटत्वाधिकरणे तत्रैव व्यभिचारादाह रूपेति। असति विरोधिसम्बन्ध इति विशेषणं विवक्षितम्। तेन क्वथ्यमानजलमध्यस्थिते प्रतिबन्धकमात्रादिसमवहिते वापीतटे न व्यभिचारः। सौरेति। अत्यन्तानलसंयोग्यालोकवदित्यर्थः। तेन न साधनवैकल्यम्। बाधासिद्ध्यादिभिर्दूषयितुं गूढाभिसन्धिः पक्षमाक्षिपति सुवर्णपदेनेति। इतरः प्रश्नं मत्वोत्तरं शङ्कते। अत्यन्तेति। आसे-

णामिति चेत् न तस्यापि सौरालोकादिव्यावृ-
त्तस्यासिद्धेस्तत्र च सिद्धसाधनात्। उपष्टम्भक-
साधारण्येन तत्र बाधात् उपष्टम्भकस्यैवालोक-
व्यतिरिक्तस्य पक्षतावच्छेदकस्याभावात्(१)। कि-

न्तास्याभिसन्धिमुद्घाटयति। नेति। किमित्यनेन रू-
पेण विप्रतिपत्तिविषयस्य विशेषस्य पक्षत्वमभिमतम्।
इतरभेदानुमाने घटादिभिन्नपृथिव्या इव पृथिवीत्वेन
उतैतदवच्छिन्नस्य प्रसिद्धस्येति विकल्पयाद्ये दोषमाह
तस्येति। आदिपदमुपष्टम्भकाभिप्रायेण तथा चाश्रयासि-
द्धिरिति भावः। द्वितीयेंशतः सिद्धसाधनमाह तत्रेति।
सौरालोकादावित्यर्थः। पक्षतावच्छेदकैक्ये तन्न दोष इत्य-
त आह उपष्टम्भकेति। तत्र उपष्टम्भकांशे। ननु प्रसिद्धे
बाधसिद्धसाधनाभ्यामेव पाक इति साध्यतानुमानेनाग-
तपाकसिद्धिवदप्रसिद्धसुवर्णसिद्धेर्नाश्रयासिद्धिः। व्याप्ति-
पक्षधर्मतोपेतहेतुज्ञानस्य पक्षसाध्यसम्बन्धबोधकत्वस्व-
भावस्य साध्यतत्सम्बन्धयोरिव पक्षस्यापि सिद्ध्या वि-
नाऽपर्यवसानात्। न चाप्रसिद्धपक्षसिद्धौ पक्षधर्मतासिद्धिः
तया चाप्रसिद्धपक्षसिद्धिरित्यन्योन्याश्रयः। पक्षतावच्छेद-
कावच्छिन्नपक्षधर्मताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वात्। तस्य चेह
सुलभत्वादित्यत आह। उपष्टम्भकेत्यादि। यद्युपष्टम्भका-

(१) उपष्टम्भकसौरालोकव्यतिरिक्तपक्षतावच्छेदकस्या-
भावात्—पा० २ पु०

अनुच्छिद्यमानरूपाधिकरणत्वं विवक्षितम् अत्यन्तानलसंयोगाविनाश्यरूपाधिकरणत्वं वा तस्मिन् सत्यपरावर्तमानरूपाधिकरणत्वं वा ? नाद्यः। स्वरूपासिद्धत्वात् । तथाहि मूषानिक्षिप्तस्य सुवर्णस्य तथाविधानलसंयोगे सति स्वरूपमेव नानु-

---

व्यतिरिक्ते तैजसत्वं विसाधयिषितं तस्य धर्मिण एवाभावे क्व पक्षता कुतरां तदवच्छेदकम् येन तदवच्छेदकसुवर्णत्वावच्छिन्नधर्मताज्ञानादप्रसिद्धसुवर्णसिद्धिरित्यर्थः। वस्तुतः पक्षधर्मताज्ञानमेव लाघवादनुमितिहेतुर्न तु पूर्वोक्तं गौरवात् अनागतपाकसिद्धिस्तु प्रकारान्तरेणैवेति भावः। स्वरूपासिद्धिव्यभिचाराभ्यां हेतुं दूषयितुं विकल्पयति किञ्चेत्यादिना। अपरावर्त्तमानमविजातीयम्। नानुवर्तत इति। आरम्भकनिविडसंयोगनाशात्परिमाणभेदाच्चेति भावः। किं पुनारूपमिति। आश्रयनाशे तन्नाशस्यावश्यकत्वादिति भावः। न चैवमाश्रयनाशादेव रूपनाशो नाग्निसंयोगादिति विकल्पितपूर्वहेतोर्नासिद्धिरिति वाच्यम्। अग्निसंयोगप्रयोज्यविनाशप्रतियोगित्वं तदर्थमङ्गीकृत्याभिधानात्। जलेनेति। तद्रूपस्यापि पूर्वतद्रूपविजातीयत्वादिति भावः। यथाश्रुते व्यभिचारान्तरमप्याह। उपष्टम्भकेति। हेत्वनुपपत्तिमनपरिजिहीर्षया शङ्कते नैमित्तिकेति। किमन्वयव्य-

वर्त्तते । किं पुना रूपम् । न द्वितीयः । जलेन व्यभिचारात् उपष्टम्भकाभिमते गतत्वाच्च । नैमित्तिकद्रवत्वाधिकरणत्वं हेतुरिति चेत् । न अन्वयित्वे सहचाराभावात् व्यतिरेकित्वे च घृतेन विरोधात् । तेजो वै घृतमित्यागमबलात् घृत तैजसमेवेति न विरोध इति चेत् । न तथासति व्यतिरेकित्वाभावात् । तत्तैजसत्वस्य च निराकरिष्यमाणत्वात् । लाक्षादिना व्यभिचारस्य दुष्परिहरत्वात् । तथाविधानलसंयोगे सत्य-

---

तिरेकी केवलव्यतिरेकी वा । नाद्य इत्याह अन्वयित्व इति । आकरतैजसत्वाभिमते सर्वत्र सुवर्णपदेन पक्षीकृते साध्यानिश्चयादन्यत्र च व्यतिरेकस्यैव निश्चयादिति भावः । न द्वितीय इत्याह । घृतेनेति । विरोधो व्यभिचारः । केवलव्यतिरेकिणि व्यभिचारस्य विरोधे पर्यवसानात् । साध्यत्वान्न विरोध इति शङ्कते । तेजो वा इति । व्यतिरेकित्वाभावादिति । घृतेनैव दृष्टान्तेनान्वयित्वसम्भवादिति भावः । तदप्रतिसन्धानदशायां व्यतिरेकित्वाभिधानं तत्प्रतिसन्धाने त्वन्वयित्वेपि न नः क्षतिरित्यत आह । तत्तैजसत्वस्येति । अभ्युपगम्याह लाक्षादिनेति । हेत्वन्तरमाशङ्क्य निराचष्टे । तथाविधेति । घृतादौ व्यभिचारभयादाह ।

नुच्छिद्यमानद्रवत्वाधिकरणत्वं हेतुरिति चेत्। न तैजसत्वे साध्ये पूर्वदोषानिवृत्तेः। अनेन हेतुना पृथिवीव्यतिरेकं जलादिव्यतिरेकं च शीतस्पर्शाद्यनधिकरणत्वेन प्रसाध्यैतदुभयभिन्नत्वे सति रूपवत्त्वात्तैजसत्वसाधनमिति चेत्। न

अनुच्छिद्यमानेति। अनुच्छिद्यमानपृथिवीत्वाधिकरणे घटादौ व्यभिचारनिरासाय द्रवत्वेति। सुवर्णे सर्वथोच्छेदाप्रतियोगिद्रवत्वाधिकरणत्वमसिद्धमित्यत आहानलसंयोगे सतीति। ईषदनलसंयोगकाले तथाभूते घृते व्यभिचारनिरासाय तथाविधेति। अत्यन्तत्वं तदर्थः। न चाश्रयनाशजन्यसुवर्णद्रवत्वोच्छेदस्यापि देशान्तरीयात्यन्तानलसंयोगकालीनत्वादसिद्धिरिति वाच्यम्। सतिसप्तम्या सामानाधिकरण्यशक्त्या समानाधिकरणात्यन्तानलसंयोगकाले तदनुच्छेद्यद्रवत्वस्य लाभात्। न च मूषानिक्षिप्तस्य सुवर्णस्वरूपमेव नानुवर्त्तते किं पुनर्द्रवत्वमिति पूर्वोक्तदोषतादवस्थ्यम्। समानाधिकरणद्रवत्वसमानकालीनोच्छेदाप्रतियोगिद्रवत्वाधिकरणत्वस्य विवक्षितत्वात्। पूर्वेति। अन्वये सहचाराभावाद्व्यतिरेके जलपरमाणौ व्यभिचारादित्यर्थः। दोषानिवृत्तिं शङ्कते। अनेनेति। प्रकृतं न पृथिवी अत्यन्तानलसंयोगे सति समानाधिकरणद्रवत्वसमानकालीनो-

उपष्टम्भकेन व्यभिचारात् पृथिवीव्यतिरेकस्य साधयितुमशक्यत्वात् । न च जलव्यतिरेकसाधनं युक्तम् । हेतोरसिद्धत्वात् । योग्यानुपलब्ध्या शीतस्पर्शव्यतिरेकसिद्धिरिति यदि तदानयैवोष्णस्पर्शादिव्यतिरेकस्य सिद्धेः को वारयिता(१) तथा च तैजसत्वमपि न स्यात् । नैमित्तिकद्रवत्वाधि-

च्छेदाप्रतियोगिद्रवत्वाधिकरणत्वाज्जलपरमाणुवदित्यन्वयव्यतिरेकिणा पृथिवीव्यतिरेकम्, तन्न जलं शीतस्पर्शानधिकरणत्वात्स्नेहानधिकरणत्वाद्वाकाशवदिति जलव्यतिरेकं साधयित्वा तत्तैजसं पृथिवीजलान्यत्वे सति रूपवत्त्वात्सौरालोकवत् । नभसि नीलप्रतीतिर्भ्रम एवेति न तत्र व्यभिचार इति तैजसत्वसाधनमित्यर्थः । जलादीत्यादिपदेन नीरूपत्वस्य परिग्रहः । शीतस्पर्शादीत्यादिपदेन च चाक्षुषबहिर्द्रव्यभेदस्य तत्साधनस्य । उभे कण्ठोक्ते जलपृथिव्यौ । विशेषणासिद्ध्या दूषयति । नेति । पृथिव्यन्यत्वासिद्धिं तावदाह उपष्टम्भकेनेति । जलान्यत्वमप्यसिद्धमित्याह । जलेति । ननु महति सुवर्णे योग्यानुपलब्धिसहकृतया त्वचैव स सिद्ध्येदित्यत आह । योग्यानुपलब्ध्येति । तैजसत्वमपीति । तैजसत्वाभावेपि सिद्ध्येदित्यर्थः ।

(१) सिद्धेः को वारयिता—ना० २ पु० ।

प्रत्यया भवन्ति । तस्य समूह इति वर्तते । गवां समूहः गोत्रा । खलिनी । रथकट्या । खलादिभ्यः इन् वक्तव्यः । डाकिनी । कुटुम्बिनी । लोकतो लिङ्गव्यवस्था ।

राष्ट्रे ॥ ४५ ॥

समूह इति निवृत्तम् । अर्थान्तरोपादानात् तस्येति वर्तते । राष्ट्रं जनपदः तस्येति तासमर्थात् राष्ट्रेऽर्थे यथाविहितस्त्यो भवति । शिवानां राष्ट्रं शैवम् । जनपदापेक्षया पुंलिङ्गता प्रयोक्तव्या । शैवः । औष्ट्रः । आभिसारः । राष्ट्राभिधाने बहुत्वे उप्वक्तव्यः । अङ्गानां राष्ट्रं अङ्गाः । वङ्गाः । सुह्माः । गान्धार्यादिभ्यो वेति वक्तव्यम् । गान्धारीणां राष्ट्रं गान्धारयः । वासातः । वसातयः । शैवः । शिवाः । राजन्यादिभ्यो वा वुञः उप्वक्तव्यः । राजन्यानां राष्ट्रं राजन्याः । राजन्यकः । दैवयातकः । दैवयातवका । विल्वधनादिभ्यो नित्यमुप् न भवतीति वक्तव्यम् । बैल्ववनकः । आंबरीषपुत्रकः । आत्मकामेयकः । नेदं बहु वक्तव्यं राष्ट्रविवक्षायाः निवासविवक्षायाश्च प्रतिनियमात्सिद्धम् बहुत्वविषये जनपदस्य निवासविवक्षयैव तत्र जनपद उषितेति उप् भवति गांधार्यादीनां राजन्यादीनां च उभयी विवक्षा बिल्वधनादीनां राष्ट्रविवक्षैव ।

राजन्यादेर्वुञ् ॥ ४६ ॥

राजन्य इत्येवमादिभ्यः तासमर्थेभ्यः वुञ् भवति राष्ट्रे । राजन्यकः । राजन्य आवृति वात्सक शालङ्कायन दैवयातव जालन्धरायण । कौन्तल आत्मकामेय अंबरीषपुत्र वसाति बिल्वधन सैलूषज उदुंवर वैतल आर्जुनायन संप्रियदाक्षि ऊर्णनाभ आकृतिगणश्चायं मालव त्रिगर्त विराटादीनां ग्रहणम् ।

भौरिक्याद्यैषुकार्यादिभ्यो विधभक्तौ ॥ ४७ ॥

आदिशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते भौरिक्यादिभ्यः ऐषुकार्यादिभ्यश्च यथासङ्ख्यं विध भक्त इत्येतौ त्यौ भवतः राष्ट्रेऽर्थे । भौरिकीणां राष्ट्रं भौरिकिविधः । भौलिकिविधः । भौरिकि भौलिकि चौपयत चैटयत सैकयत काण्ये वाणिजक वालिज्यक शैवत् । ऐषुकारिभक्ता सारसायनभक्ता । ऐषुकारि सारसायन चान्द्रायण द्व्याक्षायण त्र्याक्षायण अलायन तालायन सौवीर दासमित्रायण शौद्रायण तपंद शैंड । विश्वमानव वैश्वदेव पतुवड देव सादिवित ।

तदस्मिन्युद्धे योद्धृप्रयोजनात् ॥ ४८ ॥

योद्धारश्च प्रयोजनं च योद्धृ प्रयोजनं तदिति वासमर्थात् अस्मिन्निति इत्यर्थे यथाविहितं त्यो भवति यत्तन्निर्दिष्टं योद्धारश्चेत् तद्भवंति प्रयोजनं चेत् तद्भवन्ति यत्तास्मिन्निति निर्दिष्टं युद्धं चेद्भवति । विद्याधराः योद्धारः अस्मिन् युद्धे वैद्याधरं युद्धम् । कौरवम् । भारतम् । प्रयोजनात् खल्वपि सुलोचना प्रयोजनमस्मिन् युद्धे सौलोचनम् । स्वायंप्रभम् । सैतारम् । संग्रामे त्वभिधेये पुलिङ्गता वैद्याधरः संग्रामः । सौलोचनः संग्रामः । युद्ध इति किम् । सुभद्रा प्रयोजनमस्मिन्वैरे । योद्धृप्रयोजनादिति किम् । रथा वाहनमस्मिन् युद्धे ।

प्रहरणमिति क्रीडायाणः ॥ ४९ ॥

तदस्मिन्निति वर्तते तदिति वासमर्थात् अस्मिन्निति इत्यर्थे णो भवति यत्तद्वासमर्थम् प्रहरणं चेत्तद्भवति यत्तदस्मिन्नितिनिर्दिष्टं क्रीडा सा चेद्भवति इति करणः तत-श्चेद्विवक्षा अद्वाहेण यत्र घातो सा क्रीडा । दण्डः

प्रहरणमस्यां क्रीडायां दाण्डा । मौष्टा । पाद्मा । प्रहरणमिति किम् । गन्धोत्कलीनमस्यां क्रीडायाम् । क्रीडायामिति किम् । असिः प्रहरणमस्मिन् युद्धे ।

श्यैनंपातातैलंपाता ॥ ५० ॥

श्यैनंपाता तैलंपाता इत्येतौ शब्दौ निपात्येते । श्येनानामिव पातः श्येनपातः अस्यां क्रीडायां वर्तते श्यैनंपाता । तिलानामिव पातः तिलपातः अस्यां क्रीडायां तैलंपाता । अस्मिन्नर्थे णो निपात्यते पूर्वपदस्य च मुमागमः । कथं दण्डपातः क्रिया अस्यां तिथौ वर्तते दाण्डपाता तिथिः । मुशलपातोऽस्यां वर्तते मौशलपाता भूमिः । पूर्वसूत्रे इतिकरणादन्यत्रापि णो भवति ।

तद्वेत्त्यधीते ॥ ५१ ॥

तदिति इप्समर्थात् वेत्ति अधीते इत्येतयोरर्थयोर्यथाविहितं त्यो भवति तदिति प्रत्येकं सम्बध्यते तद्वेत्ति तदधीते इति यथा तेन दीव्यति खनति जयति जितमित्यत्र तेनेति मुहूर्तं वेत्ति मौहूर्तः । औत्पातः । व्याकरणमधीते वैयाकरणः सैद्धान्तः ।

क्रतूक्थादिसूत्रान्ताट्ठण् ॥ ५२ ॥

सयूपा यज्ञाः क्रतवः । क्रतुविशेषवाचिभ्यो मृद्भ्यः उक्थादिभ्यः सूत्रान्ताच्च ठण् भवति तद्वेत्त्यधीते इति वर्तते अग्निष्टोमं वेत्त्यधीते वा आग्निष्टोमिकः । राजसूयिकः । वाजपेयिकः । उक्थादिभ्यः उक्थशब्दः केषुचिदेव सामसु रूढः च

च औक्थिक्ये वर्तमानः ष्यविधिं लभते उक्थमधीते औक्थिकः । औक्थिक्यमधीतेइत्यर्थः । औक्थिकशब्दात्तु न ष्यविधिर्भवत्यनभिधानात् । एष यज्ञशब्दोऽपि याज्ञिक्ये ष्यविधिं लभते याज्ञिकः । लोकायतमधीते लोकायतिकः । सूत्रांतात् वार्तिसूत्रिकः । सांग्रहसूत्रिकः । सूत्रांतादकल्पादेरिष्यते तेन काल्पसूत्र इत्यणेव भवति । सूत्रांतग्रहणं उक्थादेः प्रपंचः । उक्थ लोकायत न्याय न्यास पुनरुक्त संज्ञा चर्चा कुनर श्लक्षण संहिता पद क्रम संघात वृत्ति संग्रह गण गुण आयुर्वेद वसंत सहचरिते अध्ययने वसंतात् वर्षा शरद् व्यस्तसमस्तात् शिशिर हेमन्त प्रथम गुण अनुगुण प्रथमगण अनुगण इति केचित् अथर्वन् विद्यालक्षणकाल्पसूत्रांतात् अकल्पादेः । वायसविद्यिकः । सार्पविद्यकः । हास्तिलक्षणिकः । मातृकल्पिकः । पैत्रिकल्पिकः । वार्त्तिसूत्रिकः अकल्पादेरिति किम् । काल्पसूत्रः । विद्यामानक्षत्र धर्मत्रिपूर्वात् इह विद्यान्तात्ठणुक्तः तस्यायं प्रतिषेधः । अङ्ग विद्यामधीते आङ्गविद्यः । क्षात्रविद्यः । धार्मविद्यः । त्रैविद्यः । त्र्यवयवा विद्या इति यसे अयं प्रतिषेधः रुचे तु रुच्योवनपत्यइत्युपा भवितव्यं तत्र नास्ति विशेषः । आख्यानाख्यायिकेतिहासपुराणेभ्यश्च । आख्यानाख्यायिकयोरर्थग्रहणं इतिहासपुराणयोः स्वरूपग्रहणम् आख्यानात् यावक्रीतिकः । आधिमारिकः । आख्यायिकायाः वासवदत्तिकः । ऐतिहासिकः । पौराणिकः । सर्वसादेरसाद्वोप्सर्वादेःरसाद्वोप् भवति सर्ववेदः । सर्वतंत्रः । सादेः सवार्त्तिकः । ससंग्रहः । सर्वत्र टणउप् रसात् पंचकल्पः । त्रिलक्षणः । त्रिसूत्रः । विद्यालक्षण-

कल्पसूत्राट्ठण्कः । पदोत्तरपदादिकः । पूर्वपदिकः । उत्तरपदिकः । शतषष्टिभ्यां पथष्ठिकः । शतपथिकः । शतपथिकी । षष्टिपथिकः । षष्टिपथिकी । अनुशूलक्ष्यलक्षणेभ्यश्च ठण् । अनुसूनान ग्रंथः । अनुसूमधीते आनुसुकः । लाक्षिकः । लाक्षणिकः । द्विपद ज्योतिषअनुपदअनुकल्प इतिकरणं प्रयोगार्थं वर्तते ततोऽयं विभागो लभ्यते ।

क्रमादेर्वुन् ॥ ५३ ॥

तद्वेत्त्यधीते इति वर्तते । क्रम इत्येवमादिभ्यो वुन् भवति क्रमं वेत्त्यधीते वा क्रमकः । क्रम पद शिक्षा मीमांसा सामन् । अनुब्राह्मणादिन्वक्तव्यः । ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थो अनुब्राह्मणं तदधीते अनुब्राह्मणी । अनुब्राह्मणिनौ । अनुब्राह्मणिनः । मत्वर्थीयेन सिद्धेऽपि अणुबाधनार्थमिदं वक्तव्यम् ।

उप्प्रोक्तात् ॥ ५४ ॥

प्रोक्तेऽर्थे विहितः प्रोक्तः प्रोक्तप्रत्ययान्तात अध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य त्यस्योप् भवति । गोतमेन प्रोक्तं गौतमं तद्वेत्त्यधीते वा गौतमः । भद्रबाहुना प्रोक्तं भाद्रबाहवं तद्वेत्त्याधीते वा भाद्रबाहवः । परस्यापि उपि कृते योऽवस्थितः । प्रोक्तार्थविषयो अण् तस्य न्यत्कात् अनीच इत्यधिकरात् टिड्ढाणञिति ङीविधिर्न भवति अतश्चापि गौतमा । भाद्रबाहवा स्त्री ।

सूत्रात्कोङः ॥ ५५ ॥

सूत्रवाचिनः ककारोङः अध्येतृवेदित्रोरुत्पन्नस्य त्यस्योऽभवति अप्रोक्तार्थोऽयमारम्भः । पञ्चाध्यायाः परिमाणमस्य

पंचकं सूत्रम् । एवमष्टकं द्वादशकं पञ्चका जैनेन्द्राः । अष्टकाः पाणिनीयाः द्वादशका आर्हताः । संख्याप्रकृतेरिति वक्तव्यम् । इह मा भूत् तत्त्वार्थवार्तिकमधीते तात्त्वार्थवार्त्तिकः । कलापकमधीयते कालापकाः ।

छन्दोब्राह्मणानि चात्रैव ॥ ५६ ॥

प्रोक्तग्रहणमनुवर्तमानं छन्दोब्राह्मणानां विशेषणम् । अत्रेत्यनेन अध्येतृवेदितृत्यविषयो गृह्यते छन्दोवाचीनि ब्राह्मणवाचीनि च प्रोक्तत्यान्तानि अत्रैव अध्येतृवेदितृत्यविषये वर्तन्ते अध्येतृवेदितृत्यविषया वृत्तिरेव यथा स्यादित्यर्थः उभयावधारणं चेदमेवकारोपादानात् लभ्यते अन्यथा आरम्भसामर्थ्यात् विषयावधारणे सिद्धे एवकारोऽनर्थकः स्यात् प्रोक्तत्यान्तस्यात्रैव वृत्तिर्नान्यत्र तथा वृत्तिरेव न केवलावस्थानमित्युभयथा नियमः अन्यत्रानियमात् क्वचित् स्वातंत्र्यं भवति अर्हता प्रोक्तं शास्त्रं क्वचिदुपान्यतरयोगः आर्हतंमहत्तु विहितमिति क्वचिद्वाक्यमार्हतमधीते क्वचिद्वृत्तिः आर्हत इति इदं पुनर्नियमात् युगपदेव विग्रहः कठेन प्रोक्तं छंदोधीयते कठाः शोनकादिषु वैशम्पायनान्तेवासिभ्य इतिवचनात् णिन् तत्रैव कठचरकाल्लुबिति ते स्योप् ततः परस्याण् उण्प्रोक्तादित्युप् । मोदेन प्रोक्तमधीत्त मोदाः पैप्पलादाः कलापिनोणित्यत्र अण्ग्रहणसामर्थ्यात् अन्यत्राप्यण् आर्चाभिनः वैशंपायनान्तेवासिभ्यः इति णिन् वाजसनेयिनः। शौनकादित्वात णिन् ब्राह्मणानि स्वल्वपि ताण्डिना प्रोक्तं ब्राह्मणमधीयते तांडिनः । शोनकादिषु पुराणप्रोक्तेषु ब्राह्मणकल्पेष्विति णिन् । भल्लवेन प्रोक्तमधीते पूर्ववत् णिन् भाल्लविनः । एवं शाट्यायनिनः । ऐतरेयिणः । छंदोग्रहणेन सिद्धे पृथक् ब्राह्मणग्रहणं किम् । पुराणप्रोक्तत्वविशिष्ट।थाणप-

रिग्रहार्थम् । इह मा भूत् याज्ञवल्केन प्रोक्तानि ब्राह्मणानि शकलादिभ्यो वृद्धः इत्यण् वरम् "सुलभेन प्रोक्तानि सौलभानि" कलापिनोणित्यन्यत्रापयण् याज्ञवल्कादयो अवरकाला इति व्यवहारः। चकारः किमर्थः ब्राह्मणकृशब्राह्मणानां समुच्चयार्थः। काश्यपेन प्रोक्तं कल्पं अधीयते काश्यपिनः कौशिकेन प्रोक्तं कल्पमधीयते कौशिकिनः। सौनकादिषु काश्यपकौशिकाभ्यानिति णिन् गुणभूतछन्दसां च समुच्चयार्थं पाराशर्येण प्रोक्तं सूत्रमधीयते पराशरिणो भिक्षवः शिलालिना प्रोक्तमधीयते शैलालिनो नटाः॥ सौनकादिषु परासर्यशिलालिभ्यां भिक्षुनटसूत्रयोरिति णिन्। कर्मन्देन प्रोक्तमधीयते कर्मन्दिनः। कृशाश्वेन प्रोक्तमधीयते कृशाश्विनः। सौनकादिष्वेव कर्मन्द कृशाश्वाभ्यामिनिति भिक्षुनटसूत्रयोरिति वर्तते।

तदस्मिन्नस्तीति देशः खौ ॥ ५७ ॥

तदिति टासमर्थात् अस्मिन्निति ईवर्थे यथाविहितं त्यो भवति यत्तट्टासमर्थं अस्ति चेत तद्भवति यत्तदस्मिन्निति निर्दिष्टं देशश्चेत्तद् भवति समुदायेन खुविषये इति करणात् भूमादिविषये विवक्षा औदुम्बरः। बाल्वजः। पार्वतः। मत्वर्थीयोऽनेन बाध्यते।

तेन निर्वृत्तः ॥ ५८ ॥

देश:खावति वर्तते। तेनेति भासमर्थात् निर्वृत्त इत्येतस्मिन्नर्थे यथाविहितं त्यो भवति देशः खौ। ककन्देन निर्वृत्त-काकंदी। मकन्देन निर्वृत्ता माकंदी। कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बीसहस्रेण निर्वृत्ता। साहस्री। परिखा। खावित्येव वनेन निर्वृत्तम् इह यदा अकर्मका अपि धवः सगयः सकर्मका भवंतीति

कर्मणि निर्वृत्तशब्दो व्युत्पाद्यते तदा तेनेति कर्तरि करणे वा भा यदात्वकर्मकविवक्षया कर्तरि निर्वृत्तशब्दः तदा हेतौ भा ।

तस्य निवासादूरभवौ ॥ ५९ ॥

देशःखाविति वर्तते तस्येति तासमर्थात् निवास अदूरभवइत्येतयोरर्थयोर्यथा विहितं तयो भवति देशनाम्नि गम्यमाने निवसंत्यस्मिन्निति निवासः काल इत्यधिकरणे घञ् । भवतीति भवः पचाद्यच् अदूरे भवः निपातनात्ससविधिः । वसतेर्निवासः वासातम् औषुष्टम् । शलाकाया निवासः शालाकम् । वाराणस्या अदूरभवा वाराणसी । विदिशाया अदूरभवं वैदिशम् । व्रीहीमत्या अदूरभवं व्रैहिमतं नगरम् ।

वुञ्छण्कंठेलसेन्नढञ्ययफक्फिञिञ्ञ्यकाराठ्णोऽरीहणकृशाश्वर्श्यकुमुदकाशतृणप्रेक्षाश्मसखिसंकाशबलपक्षकर्णसुतंगमवराहकुमुदादिभ्यः ॥ ६० ॥

वुञादयः षोडश त्याः यथासंख्यं अरीहणादिभ्यः षोडशेभ्यो गणेभ्यो भवन्ति यथा संभवं प्रागुक्तेषु चतुरर्थेषु । अरीहणादिभ्यः वुञ् । अरीहणेन निर्वृत्तं आरीहणकम् । अरीहण द्रुघण द्रुवण खदिर भगल उलुंद सांपरायन क्रौष्ट्रायण चैत्रायण त्रैगर्तायण रायस्पोष विपथ विसाय उद्दण्ड उदंचन शालायन खाण्डायन खंडवीरण काशकृत्स्न जांबवत शिंशपा किरण रैवत तैल्व वैनतायन सौमायन शांडिल्यायन सुयज्ञ विपाश वायस । कृशाश्वादिभ्यश्छण् भवति । कृशाश्वेन निर्वृत्तं काशाश्वीयम् । कृशाश्वारिष्ट । अरिष्ट वेश्मन् वेश्यविशाल रोमक लोमक बर्वर शवल रोमश वर्वर सूकर पूलर सदृश सुख धूम अजिर विनत

स्वविषयेतरव्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकधर्मविषयत्वादिकमिह निषिध्यत इति, तद् दूषयति—एतेनेति । किमत्र स्वशब्दः पुरुषान्तरीयज्ञानपरः समभिव्याहृतपरो वा ?। नाद्यः । विशेषज्ञानवति जीवेऽज्ञानप्रसङ्गात् । न द्वितीयः । शुक्त्यादाविदं प्रमेयवदिति ज्ञानस्यापि तादृशधर्मप्रकारकत्वात् शुक्तिं न जानामीत्यनुपपत्तेः । न च तदवच्छेदकत्वेन तत्प्रकारकत्वाभावो विवक्षित इति वाच्यम् । करतलामलकज्ञानेऽपि तदभावेन तत्रापि न जानामीत्यनुभवापातात्, इह शुक्तित्वमिति ज्ञानस्यापि तत्प्रकारत्वाभावाच्च न स्वविषयशब्दः स्वविशेष्यपर इति वाच्यम् । शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानानन्तरं तन्न जानामीत्यनुभवापातात्, उक्तनिषेधस्य ज्ञानसामान्यविरोधित्वाभावाच्चेत्यर्थः ।

किञ्च किं ज्ञाने विशेषविषयत्वाभाव एवाज्ञानं तद्विशिष्टज्ञानं वा ?। आद्ये दोषमाह—विशेषेति । द्वितीयं शङ्कते—विशेषेति ।

विशेषाविषयज्ञानमात्मन्यस्तीति चेत् तर्हि ज्ञानमज्ञानं स्यात् । आत्मधर्माज्ञानानुभवव्याख्याने च पदार्थमात्रविप्लवः स्यात् ।

तस्मान्न पराभिमताभावोऽज्ञानानुभवविषयः । प्रागभावस्यानुभवासंभवादपि नाज्ञानानुभवस्तद्विषयः । जनिष्यमाणज्ञानानां विशिष्यानुभवासंभवात् ।

न च घटज्ञानं सामान्यज्ञानमेव तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानहेतुः प्रतियोगितावच्छेदकाकारज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् सामग्र्यन्तरकल्पने गौरवात् ।

तथा च मत्यज्ञानमित्यनुभवोपपत्तिरिति भावः । तद् दूषयति—तर्हीति । न च ज्ञानस्याज्ञानत्वं युक्तं घटत्वाघटत्ववत् ज्ञानत्वाज्ञानत्वयोरेकत्र विरोधादित्यर्थः । अहमज्ञ इत्यनुभवस्य मद्ज्ञाने विशेषविषयत्वं नेत्येवं व्याख्याने स्वस्वमतानुरोधेन सर्वानुभवव्याख्यानसम्भवात् पदार्थव्यवस्था न स्यादित्याह—आत्मेति ।

ज्ञानविरोधितया प्रतीयमानमज्ञानं च न प्रागभावादिरूपमित्युपसंहरति—तस्मादिति । प्रागभाववत्तदनुभवस्याप्यसम्भवान्नाहमज्ञ इत्याद्यनुभवस्तद्विषय इत्याह—प्रागभावस्येति । तत्र हेतुमाह—जनिष्यमाणेति । प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टप्रतियोगिज्ञानस्याभावधीहेतुत्वात् कार्यस्य तत्तद्व्यक्तिविशेषत्वेनैव प्रागभावप्रतियोगित्वाद्विषयविशेषविषयत्वस्यैव ज्ञाने विशेषत्वात्तदुत्पत्तेः पूर्वं तत्त्वेन तदवगमायोगात्तत्कार्यप्रागभावधीरप्ययुक्तेत्यर्थः ।

यदत्रोक्तं तद्विशेषज्ञानाभावज्ञानं प्रति तत्सामान्यज्ञानं हेतुरिति, तदनुवदति—न चेति । अभावान्तरे प्रतियोगितावच्छेदकविशिष्टज्ञानस्याभावधीहेतुत्वेन क्लृप्तत्वात् तदभावेऽभावधियोऽसम्भवात् । इतरथा

क्लृप्तकारणभङ्गः क्वापि दोषो न स्यादित्यभिमेत्याह—प्रतियोगीति । विपक्षे बाधकान्तरमाह—अन्यथेति । प्रमेयत्वाद्याकारेण घटादिज्ञानादपि घटत्वाद्यवच्छिन्नतदभावधीः स्यादित्यर्थः । न च सिद्धान्तेऽपि कथमनित्यज्ञानादेर्ध्वंसावगम इति वाच्यम् । उत्पन्नस्य तस्य प्रत्यक्षादिना विशिष्यावगमसम्भवादिति भावः ।

ननूक्तप्रतियोगिज्ञानं ज्ञानप्रागभावेतराभावधीहेतुः । अत्र च सामान्यज्ञानमेवेत्यन्यदेव कारणमित्यचाह—सामग्र्यन्तरेति ।

अभावधीमात्रेऽन्य एवानुगतो हेतुः, न तु त्वदुक्त इति शङ्कते—नन्विति ।

ननु यत्प्रतियोगिप्रकारकमभावज्ञानं तत्प्रकारकज्ञानमेवाभावधीहेतुः, न तु प्रतियोगितावच्छेदकधर्मवत्तया प्रतियोगिज्ञानम् । अन्यथा सामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारमते वायौ रूपाभावाननुभवप्रसङ्गादिति चेत् । न, परमतेऽभावज्ञानस्य प्रतियोगिज्ञानजन्यत्वनियमात् । यदवच्छिन्नमज्ञानमनुभूयते स एव हि तस्य विषयः । ज्ञान इवाज्ञानेऽपि निरूपकस्यैव विषयत्वात् । अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । अवच्छेदके च न त्वदभिमताज्ञानमिति ततोऽन्यदेव तत् ।

अभावज्ञानस्य प्रतियोगी यद्विशिष्टतया प्रतीयते तत्प्रकारकज्ञानमेव तद्धेतुः। 'अहमज्ञः' इत्यादिप्रागभावानुभवे च प्रतियोगिनो ज्ञानत्वविशिष्टतया प्रतीतेस्तत्प्रकारकज्ञानस्य विशेषज्ञानाभावेऽपि सम्भवान्न तदनुपपत्तिः, न चातिप्रसङ्ग इति भावः। प्रतियोगितावच्छेदकवत्तया प्रतियोगिज्ञानस्यैव हेतुत्वे बाधकमाह—अन्यथेति। सामान्यप्रत्यासत्त्यभावमते रूपत्वावच्छिन्नयावद्रूपज्ञानासम्भवेन वायौ तत्सामान्याभावस्य यावत्तद्विशेषाभावस्य वाऽनुभवो न स्यादित्यर्थः। यस्य मते सामान्यप्रत्यासत्तिरस्ति तन्मते प्रतियोगिनि प्रतियोगितावच्छेदकस्यैवाभावज्ञाने भाननियमात् तत्र तदनवच्छेदकस्य तथाऽवभास एवानुपपन्नः। इतरथा घटवत्यपि भूतले घटो नास्तीत्येवमाकारेण घटान्तराभावप्रमाप्रसङ्गादित्यभिप्रेत्याह—नेति।

किं च त्वदुक्तमर्थं न जानामीति विषयनिरूपितमेवाज्ञानमनुभूयते। तन्निरूपितत्वं च स्वस्यैव स्वप्रतियोगिज्ञानस्य च। इतरथा घटाज्ञाने पटस्यापि विषयत्वप्रसङ्गात्। निरूपकत्वं च ज्ञातस्यैवेत्यज्ञानविषयज्ञानस्य तस्यावश्यकत्वान्न परोक्ताज्ञानसम्भव इत्याह—यदवच्छिन्नमिति।

ननु सामान्यनिरूपिताज्ञानस्य विशेषो विषयः । तथा च न पूर्वोक्तातिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्य तयोरपि तव मते भिन्नत्वादतिप्रसङ्गस्तदवस्थ इत्याह—न चेति ।

न च सामान्यावच्छिन्नं विशेषाज्ञानं भातीति नातिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । सामान्यविशेषयोर्भेदेनातिप्रसङ्गापरिहारात्, व्यक्तिरूपविशेषस्य ज्ञातत्वाच्च । व्यञ्जकासाधारणधर्मस्तु व्याप्यत्वेन विशेषः । तथा च वह्निं न जानामीत्यनुभूयमानाज्ञानस्यापि धूमविषयत्वप्रसङ्गः ।

अत एव विशेषप्रकारकं ज्ञानं निषिध्यत इत्यादिकं त्वसङ्गतम् । चन्द्रं न जानामीत्यनुभवकालेऽपि विशेषप्रकारकज्ञानादेः सत्त्वाच्च । अत एव साक्षात्प्रमाणज्ञानमपि नास्तीत्यपि निरस्तम् । स्वातन्त्र्यस्य वा सत्तानिश्चयरूपत्वस्य वा प्रत्यक्षत्वस्य वा साक्षात्त्वस्य विवक्षायां चन्द्रं न जानामीत्यादावज्ञानानुभवायोगात् तत्रोक्तस्य सर्वस्य सत्त्वात् । शेषे चोक्तमनुसंधेयम् ।

भेदेऽपि तयोः सामान्यविशेषभाव एव नियामक इत्याशङ्क्य किं विशेषशब्देन व्यक्तिर्विवक्षिता

उतापरजातिः व्यञ्जकासाधारणधर्मो वा ?। नाद्यः सामान्याश्रयत्वेन व्यक्तेरपि ज्ञातत्वादित्याह—व्यक्तीति। न द्वितीयः। जातिरहितेषु सामान्यादिष्वज्ञानादेरभावप्रसङ्गादिति भावः। तृतीये तस्य तद्विशेषत्वं तद्व्याप्यत्वमयुक्तं वाच्यम्। अन्यथा तस्य तद्व्यञ्जकत्वायोगात्। ततश्च व्यापकानिरूपिताज्ञानस्य व्याप्यो विषय इत्यतिप्रसङ्गमाह—व्यञ्जकेति।

यदप्युक्तं विशेषतो न जानामीति विशेषप्रकारकं ज्ञानं निषिध्यते तस्यैव संशयविरोधित्वादिति, तद् दूषयति—अत एवेति। सर्वदा तज्ज्ञानरहिते तत्प्रागभावासंभवात्परकीयतज्ज्ञानाभावस्य पराभिमतेश्वरादावपि सत्त्वाद्विशेषस्योक्तप्रकारेण दुर्निरूपत्वाच्चेत्यर्थः। निरस्तसर्वपक्षेषु दूषणान्तरमाह—चन्द्रमिति। चक्षुषा प्रकृष्टप्रकाशव्यक्तिविशेषं पश्यतोऽप्यस्मिन् ज्योतिर्मण्डले चन्द्रं न जानामीति तदज्ञानानुभवः सुप्रसिद्धः। तत्र त्वदुक्तनिखिलनिषेधप्रतियोगिनः सत्त्वात्तदभावरूपाज्ञानानुपपत्तिः। न च तत्र चन्द्रं न जानामीत्यनुभव श्चन्द्रपदवाच्यत्वादिविषयो, न चन्द्रत्वादिविषय इति वाच्यम्। चन्द्रत्वं नाम काचिज्जातिः। सा च चन्द्रपदप्रवृत्तिनिमित्ता इत्याप्तोपदेशात्तज्जातिमतः तद्वाच्यत्वनिश्चितवतः प्रकृष्टप्रकाशे चन्द्रत्ववैशिष्ट्याज्ञानाभावे तद्वाच्यत्वेऽप्यज्ञानानुपपत्तेरित्यादि चतुर्थे वक्ष्यते इति भावः। साक्षात्त्वदुक्तार्थविषयं प्रमाणज्ञानं नास्तीत्य-

त्रापि किं तत्प्रागभावोऽज्ञानत्वेनाभिमतः तदत्यन्ताभावो वा ?। नाद्यः । सर्वदा तद्विशेषज्ञानरहिते तदयोगात् । न द्वितीयः । भाविताद्दृशज्ञानाश्रये तदत्यन्ताभावायोगात् पुरुषान्तरीयतदत्यन्ताभावस्यातिमसक्तत्वादित्यभिप्रेत्याह—अत एवेति ।

प्रमाणज्ञानस्य साक्षात्त्वं विकल्पयन्सर्वकल्पेष्वनन्तरोक्तदोषमप्याह-स्वातन्त्र्यस्येति। किं च स्वातन्त्र्यमपि किमन्यानुपनीतविषयत्वं ज्ञानाविशेषणाविषयत्वं वा, विशेष्यतयैव तद्विषयकत्वं वा ?। नाद्यः । सुरभिचन्दनमिति निश्चये सत्यपि 'चन्दने सौरभ्यं न जानामि'इति धीप्रसङ्गात् । किं चैवं सति त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवस्यार्थांशे उपनीतविषयत्वं वाच्यम् । तदुपनायकस्याप्युपनीतविषयत्वेऽनवस्थापातात्तदनुपनीतविषयमज्ञातार्थं तस्य बाधाभावात् प्रमाणं चेति साक्षात्प्रमाणाज्ञाने तस्मिन् सति कथं तदभावः । न द्वितीयः । स्वप्रकाशज्ञानवादे सर्वज्ञानानामिदं जानामीत्येवमाकारेणोत्पत्तेः । तत्रार्थस्य ज्ञानत्वस्य च ज्ञानविशेषणतयैव भानात् सत्यपि विशेषज्ञाने तयोरज्ञानप्रसङ्गात् । वेद्यज्ञानवादेऽप्यनुव्यवसाये अर्थस्य ज्ञानत्वस्य च ज्ञानविशेषणतयैव भानात् तदनन्तरमपि तत्राज्ञानं स्यात् ।

किं चात्रापि त्वदुक्तमर्थं न जानामीत्यनुभवे

ज्ञानविशेषणतयैवार्थो भातीति वाच्यम् । ततश्चैतत्कारणतया विशेषणभूताज्ञातार्थविषयज्ञानमावश्यकम् । तस्यापि ज्ञानविशेषणतयाऽर्थविषयत्वेऽनवस्थापातात्स्वातन्त्र्येण तत्तद्विषयमिति तदभावरूपाज्ञानासंभवः । नापि तृतीयः । दण्डयमितिज्ञानानन्तरं दण्डं न जानामीत्यनुभवप्रसङ्गात् । अत्राप्यनन्तरोक्तदोषापाताच्च ।

सत्तानिश्चयत्वं च तव जातिरूपमुपाधिरूपं वा दुर्निरूपम् । प्रत्यक्षत्वस्य साक्षात्त्वे चाज्ञानानुभवस्यापि अज्ञातेऽर्थेऽलौकिकप्रत्यक्षत्वात्तदभावासंभवः । लौकिकप्रत्यक्षत्वविवक्षायां नित्यातीन्द्रियार्थेषु तदसंभवात्तदभावरूपाज्ञानानुपपत्तिः । अन्यविषयतदत्यन्ताभावस्यैव लिङ्गादितो निश्चितेष्वपि तेषु संभवात्तदाऽपि न जानामीत्यनुभवापत्तिरित्यादि प्रातिस्विकदूषणमपि द्रष्टव्यम् ॥

यदुक्तं साक्षात्प्रमाणाविषयत्वस्यैव सत्त्वप्रयोजकत्वादिति, तदपि साक्षात्त्वदुर्निरूपणेनैव निरस्तमित्याह—शेषे चेति ।

एवं परमते दोषमुक्त्वा स्वमते तदुक्तदोषं परिहर्तुमनुवदति—यच्चेति ।

यच्च परोक्षज्ञानमविद्यानिवर्तकमिति सविषयकाविद्याविषयवृत्त्याऽविद्याऽपि निवर्तेतेति, तदसत् । आप्तवाक्यादशोकत्वनिश्चयानन्तरमपि तत्राज्ञानसंशयदर्शनात् । न चात्रा-

शोकस्वरूपे नाज्ञानं, न वा संशयः किंतु तस्य देशविशेषस्थत्व इति वाच्यम्। देशविशेषतत्संबन्धयोरपि प्रत्यक्षेण निश्चितत्वात्। अशोकत्वादिस्वरूपेऽज्ञानाभावे तस्य देशविशेषस्थत्वसंशयाद्यसम्भवात्।

अपरोक्षाध्यासस्यापरोक्षज्ञानेनैव निवर्त्त्यत्वादविद्याध्यासस्याप्यपरोक्षत्वाद् दिङ्मोहशङ्खपीतिमचन्द्रप्रादेशिकत्वनभोनीलिमादिभ्रमाणां परोक्षात्मकतत्त्वनिश्चये सत्यप्यनुवर्त्तमानत्वेन तत्कारणतया तत्तदज्ञानस्याप्यावश्यकत्वान्न परोक्षज्ञानात्तन्निवृत्तिरित्यभिप्रेत्याह—तदसदिति। किं च अशोकत्वं नाम काचिद्वृक्षत्वव्याप्या जातिः तद्वानशोकपदार्थ इति व्युत्पत्तिमतो "अस्मिन्वनेऽशोकोऽस्ति" इत्याप्तोक्तितस्तद्वनेऽशोकत्वविशिष्टवृक्षसंसर्गविषयसत्तानिश्चयरूपं ज्ञानं जन्यते। वनाशोकसंसर्गे संशयाद्यभावात्। ततो वनगतस्य "अशोकं न जानामि, अस्मिन्ननशोकत्वमस्ति न वा" इत्यनुभूयमानावज्ञानसंशयौ परोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वेऽनुपपन्नौ भवेताम्। ततः परोक्षज्ञानं सत्तानिश्चयरूपमप्यविद्यानिवृत्त्ययोग्यमित्यभिप्रेत्याह—आप्तवाक्यादिति। ननु तद्वाक्यादशोकत्वविशिष्टवृक्षस्य वनसंसर्गनिश्चयेऽपि तत्र तस्य देशविशेषसंसर्गानिश्चयात्तस्य तद्विषयावेवाज्ञानसंशयावित्याशङ्क्य वस्तुतोऽ-

शोकत्वाश्रयस्यैव परोक्षे दृश्यमानत्वान्न तत्राज्ञानादीति दूषयति—न चात्रेति । ननु वृक्षत्वाकारेणैव तस्य देशविशेषस्थत्वनिश्चयो न त्वशोकत्वाकारेणेत्याशङ्क्याशोकत्वतद्वैशिष्ट्याज्ञाननिवृत्तौ तेन रूपेणापि निश्चयः स्यादित्याह—अशोकत्वादीति ।

यत्स्वरूपावरकाज्ञानं यस्य निवृत्तं तत्संस्कारवतस्तस्य पश्चाद् देशविशेषे तदाकारेणैव तन्निश्चयो भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—न हीति ।

न हि माहिष्मत्यां देवदत्ते प्रत्यक्षेण निर्णीते पाटलिपुत्रे तस्मिन् दृष्टे 'देवदत्तोऽत्रास्ति न वा' इति संशयो भवति। अविद्यानिवृत्त्यनिवृत्तिरूपविशेषं विना देवदत्तप्रत्यक्षाशोकत्वपरोक्षनिश्चययोः सत्तानिश्चयरूपत्वे विशेषाभावात् । अत एवाशोकस्येतरव्यावृत्तिर्वाक्याद निश्चिता संदिह्यत इति परास्तम् । देवदत्तप्रत्यक्षस्येतरव्यावृत्तिसंदेहाद्यभावात् । अत एव वृक्षविशेषेऽशोकत्वसंसर्गविषयोऽयं संदेहादिरिति परास्तम् । तस्यैव वाक्यीयप्रमाविषयत्वात्

ननु माहिष्मत्यां देवदत्तस्वरूपज्ञानं सत्तानिश्चयरूपं वाक्योत्थमशोकज्ञानं न तथेति वैषम्यमाश-

ङ्क्याह—अविद्येति । नन्वाप्तवाक्याद् वनस्थवृक्षेऽशोकत्वनिश्चयेऽपि तस्येतरभेदोऽज्ञातः संदिह्यत इत्याशङ्क्य तस्यापि प्रत्यक्षेण निश्चितत्वान्मैवमित्याह—अत एवेति । किं च देवदत्तप्राथमिकप्रत्यक्षेणातत्स्वरूपावरकाज्ञाननिवृत्तौ यथा तस्येतरभेदसंशयाभावः, एवं शाब्दज्ञानादशोकाज्ञाननिवृत्तौ तस्यापि तत्संशयो न स्यादित्याह—देवदत्त इति । ननु वाक्याद् वनस्थवृक्षमात्रेऽशोकत्वनिश्चयेऽपि वृक्षविशेषे तत्संसर्गोऽज्ञातः संदिह्यत इत्यत आह—अत एवेति । अतः शब्दार्थमेवाह—तस्यैवेति । वृक्षमात्रेऽशोकत्वं बोधयतो वाक्यस्याप्रामाण्यापाताद् वृक्षविशेष एव तन्निश्चयस्ततो जायत इत्यर्थः ।

नन्वाप्तवाक्यादशोकत्वस्य वृक्षत्वेनैव सामानाधिकरण्यं निश्चितं न त्वेतद्वृक्षत्वेनेति चेत् । न, सामानाधिकरण्यं नामैकाधिकरणत्वम् । तच्चैकप्रत्यक्षतो निश्चितैकाधिकरणत्वमेव । तथा च रूपवत्त्वेन चक्षुषा दृष्टे घटे त्वचा घटत्वसामानाधिकरण्येन स्पर्शावगतौ यथा तयो रूपस्पर्शयोर्न सामानाधिकरण्यसंदेहः, एवमत्रापि स्वरूपाज्ञानाभावेऽशोकत्वैतद्वृक्षत्वयोरपि स संदेहो न स्यादिति भावः ।

ननु परोक्षज्ञानमात्रस्याविद्याऽनिवर्तकत्वे "अयमशोकः" इत्युपदेशजन्यज्ञानादपि तदनिवृत्तिः स्यादि-

त्याशङ्क्य तस्य "दशमस्त्वमसि" इत्यादिवाक्यवदिन्द्रियसन्निकृष्टतया प्रमात्रव्यवहितविषयत्वेनापरोक्षज्ञानादिजनकत्वात्तत एव तदज्ञानादिनिवृत्त्युपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह—क्वचिच्चेति ।

क्वचिच्चोपदेशोऽप्यपरोक्षज्ञानजनकः । अशोकापरोक्षमपि क्वचित्सत्ताऽनवधारणम्, उपदेशप्रामाण्यस्यान्यथासिद्धिशङ्काकलङ्कितत्वं च । अपि चाभिव्यक्तं विषयावच्छिन्नं चैतन्यं फलम् । अभिव्यक्तिश्चाविद्यानिवृत्तिरेव ।

ततश्चापरोक्षार्थ इव परोक्षेऽप्यविद्यानिवृत्तिरस्ति चेत्तदपि स्पष्टमवभासेत । विषयावच्छिन्नस्फुरणस्यैव स्पष्टतारूपत्वात् ।

नन्वेवमिन्द्रियसन्निकृष्टेऽशोके 'अस्मिन्वनेऽशोकोऽस्ति' इति वाक्यादप्यपरोक्षज्ञानोत्पत्त्या तदज्ञानादिनिवृत्तिः स्यादित्यत आह—अशोकेति । ननूक्तवाक्यजन्यपरोक्षज्ञानवत्तज्जन्यापरोक्षज्ञानमपि तत्प्रयोक्तुराप्तत्वान्यथानुपपत्तिरूपतर्कबलात्सत्तानिश्चयरूपं किन्न स्यादित्यत आह—उपदेशेति । इन्द्रियासन्निकृष्टस्य कस्यचिदशोकत्वेऽपि तत्प्रयोक्तुराप्तत्वसम्भावनया तदुपदेशस्यान्यथाऽपि प्रामाण्योपपत्तिशङ्कास्कन्दितत्वात्सन्निकृष्टविषये तज्जन्यज्ञानमपरोक्षमपि सत्ता-

नवधारणमेव दूरस्थस्य तु वस्तुतस्तद्विषयपरोक्षज्ञानोत्पत्तिसमयवर्णितशङ्कानवतारात् तत्र सत्तानिश्चयरूपमेवेति परोक्षज्ञानस्य व्यभिचारान्नाविद्यानिवर्तकतेति भावः ।

किं च समानविषययोरपि ज्ञानाज्ञानयोर्व्यधिकरणत्वे निवर्त्यनिवर्त्तकभावानुपपत्तेस्तन्निवर्त्तकस्य तत्सामानाधिकरण्यमावश्यकम् । परोक्षवृत्तेश्च निर्गमनाभावेन स्वविषयावच्छिन्नचैतन्यावरकाज्ञानेन सामानाधिकरण्यानुपपत्तेस्तस्यास्तन्निवर्त्तकत्वमनुपपन्नम् । परोक्षज्ञानस्याप्यविद्यानिवर्त्तकत्वे शाब्दापरोक्षवादे यत्नान्तरेण ब्रह्मसाक्षात्काराभ्युपगमो व्यर्थः स्यात् ।

किं चैवं प्रत्यक्षविषयवत्परोक्षविषयस्यापि फलव्याप्यतयाऽस्पष्टताया अभावात् तत्रापरोक्षव्यवहारादिरपि स्यादित्याह—अपि चेति । ननु स्पष्टता नाम ज्ञातता, सा च न । परोक्षविषयस्यापि फलव्याप्यतयाऽस्पष्टताया अभावात् तत्रापरोक्षविषयेऽवित्याशङ्क्य तस्या निरस्तत्वादभिव्यक्तं विषयावच्छिन्नचैतन्यमेव सेत्याह—विषयेति ॥

नन्वपरोक्षज्ञानविषयत्वमेव स्पष्टता, सा च न परोक्षविषय इति वैशेषिकादिमतमाशङ्क्याह—न चेति ।

न च घटस्य स्पष्टता अपरोक्षज्ञानवि-

षयत्वमेव । ज्ञानस्यात्मनिष्ठत्वाद् अतिरिक्तविषयतायाश्चानङ्गीकारात् । न चेन्द्रियसन्निकृष्टत्वं तत् । अन्धकारस्थघटेऽपीन्द्रियसन्निकृष्टे वाक्यात् ज्ञायमाने स्पष्टताया अदर्शनात्, तस्यातीन्द्रियत्वाच्च ।

किं च परोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वे चक्षुषा दृष्टघटादिव्यक्तौ त्वगिन्द्रियेणानुमाननिर्णीतेऽर्थे शब्देन जिज्ञासाभाववत् शब्दावगतेऽपि श्रीवेङ्कटाचलेशलीलाकमनीयविग्रहादौ प्रत्यक्षेण जिज्ञासाभावः स्यात् । अज्ञाननिवृत्तेस्तुल्यत्वात् ।

नन्विष्टविशेषप्रत्यक्षात् सुखविशेषो भवतीति जिज्ञासाऽर्थवतीति चेत्, सत्यम् । अज्ञाननिवृत्तितौल्ये तदेव न सम्भवति । परोक्षापरोक्षवृत्तेर्विषयसम्बन्धासम्बन्धाभ्यामज्ञाननिवृत्तितदभावाविति सिद्धान्ते न दोषः ।

किं ज्ञानविषयत्वं ज्ञानमेव उत तदतिरिक्तो विषयगतो धर्मः? । आद्ये तस्य विषयसम्बन्धिस्पष्टतात्मत्वमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह—ज्ञानस्येति । द्वितीयं दूषयति—अतिरिक्तेति । द्रव्याद्यन्यतमत्वेनातिरिक्तवि-

षयताया दुर्निरूपत्वादित्यर्थः । ननु ज्ञायमानस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वमेव स्पष्टतेत्यत आह—न चेन्द्रियेति । प्रत्यक्षज्ञानविषयस्येन्द्रियसन्निकृष्टत्वं स्पष्टतेत्याशङ्क्य स्पष्टताया अपरोक्षत्वादस्यातीन्द्रियत्वात् मैवमित्याह—तस्येति ।

किं चैवं परोक्षतो निर्णीते दूरस्थे वस्तुनि "निष्पादितक्रिये कर्मणि" इति न्यायेन तदविद्यानिवृत्तये प्रत्यक्षापेक्षा न स्याच्चक्षुषा निर्णीते घटे स्पार्शनज्ञानापेक्षाऽदर्शनात् । अनुमाननिश्चिते शब्दापेक्षाऽदर्शनात् तद्वदित्याह—किं चेति ।

नन्वविद्यानिवृत्तेरन्यतः सिद्धत्वेऽपि सुखविशेषार्थं तत्प्रत्यक्षज्ञानापेक्षेति शङ्कते—नन्विति । इष्टापरोक्षज्ञानस्य स्वविषयगतेष्टत्वावारकाविद्यानिवर्तकत्वादेव सुखविशेषहेतुता । परोक्षज्ञानस्यापि तदस्ति चेत्ततोऽपि सुखविशेषः स्यादित्याह—सत्यमिति । ननु सिद्धान्तेऽपि ज्ञानत्वाविशेषेऽपि किञ्चित् ज्ञानमविद्यानिवर्तकं किञ्चिन्नेति कथं वैषम्यमित्यत आह–परोक्षेति प्रत्यक्षपरोक्षवृत्त्योर्निवर्त्याविद्यासामानाधिकरण्यतदभावावेव वैषम्यमित्यर्थः ।

इष्टविषयापरोक्षवृत्तेः प्रत्यक्षज्ञानत्वमेव सुखहेतुत्वप्रयोजकं, न त्वविद्यानिवर्तकत्वमिति शङ्कते—अज्ञानेति ।

अज्ञाननिवृत्तेस्तुल्यत्वेऽपि स्वरूपविशेषादेव सुखविशेष इति चेत् । न, अतिप्रसङ्गात् ।

तस्मादविद्यानिवृत्तिरूपविशेषादेव प्रत्यक्षं सुखविशेषकरमिति तदेवाविद्यानिवर्तकम् । अविद्याविषयकवृत्तिश्च नाविद्याविरोधिनीति । प्रमाणानां स्वप्रमेयाव्युदासकरत्वात् ।

न चैवं परोक्षज्ञानात् व्यवहारोऽपि न स्यादिति वाच्यम् । व्यवहारमात्रे ज्ञानमात्रस्यैव हेतुत्वात् । संशयमिथ्याज्ञानादपि तद्दृष्टेः ।

प्रमेयमित्येवंरूपेष्टज्ञानादपि सुखं स्यादिति दूषयति—नेति । न चेष्टतावच्छेदकप्रकारकज्ञानमेव सुखहेतुरिति वाच्यम् । प्रमेयवदिति ज्ञानेऽपीष्टतावच्छेदकतद्विशिष्टयोर्भानाभावात् । कारणकारणादेव कार्योपपादने ज्ञानसामग्रीत एव कार्यसंभवात् । ज्ञानस्यापि कुत्रापि कारणतायोगाच्चेति भावः । ततश्चेष्टापरोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्त्तकत्वप्रयुक्तमेव सुखानुकूलत्वं, परोक्षज्ञानस्य च तदभावान्नाविद्यानिवर्तकत्वमित्याह—तस्मादिति । एवं तावत्परोक्षज्ञानस्याविद्यानिवर्तकत्वाभावादविद्याविषयवृत्तेरविद्यासमानविषयत्वेऽपि न तन्निवर्तकत्वमित्युक्तम् । इदानीं विमतं नाविद्यानिवर्तकं तद्विषयज्ञानत्वात्संमतवत् । न च सुखादिज्ञाने व्यभिचारः । तस्य पक्षसमत्वात् । तथा च निवर्त्याज्ञानविषयकं तत्समानविषयमेव ज्ञानं तन्निवर्तकमित्यभिप्रेत्याह—अविद्येति ।

ननु परोक्षज्ञानेनाज्ञानानिवृत्तौ तदावृतविषयं व्यवहारोऽपि न स्यादित्याशङ्क्य ज्ञानमात्रस्यैव तत्कारणत्वात्ततस्तदुपपत्तिरित्याह—न चैवमिति । अज्ञानानिवर्तकज्ञानादपि व्यवहारदर्शनान्नाज्ञाननिवृत्तिस्तद्धेतुरित्याह—संशयेति । अत एव परोक्षज्ञानाद् भ्रान्तिरपि न निवर्तेतेति निरस्तम् । दण्डभ्रान्त्याऽपि सर्पभ्रान्तिनिवृत्तिदर्शनादिति भावः ।

परोक्षनिश्चयात्तद्विषयाज्ञानानिवृत्तौ तदनुभवोऽपि स्यादिति चोद्यमनुवदति—नन्विति ।

नन्वेवं निर्णीतेऽपि धर्मादौ न जानामीत्यनुभवः स्यादिति चेत् । न, तन्निर्णयस्यैव प्रतिबन्धकत्वात् । तदननुभवमात्रात्तन्निवृत्त्यनुभवो भ्रान्तिः । न चैवं सुखं न जानामीत्यनुभवस्यापि भावरूपाज्ञानविषयत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । स्वस्य विद्यमाने सुखे विशेषतोऽनुभवनियमेन न जानामीत्यनुभवाभावात् । परसुखे च तदिष्टमेव ।

यत्त्वहमर्थस्य भावरूपाज्ञानानाश्रयत्वेनेत्यादि, तदसत् । तस्याज्ञानाश्रयाभेदात् । श्वेतो धावतीतिवदहमज्ञ इति प्रतीत्युपपत्तेः ।

सुषुप्ताविव सतोऽप्यज्ञानानुभवस्य जानामीति-

स्फुटतरज्ञानानुभवेनाभिभूतत्वात्सौरप्रभाभिभूतदीपादिप्रभाया इव न स्फुटव्यवहारयोग्यतेत्यभिप्रेत्याह—न तन्निर्णयस्येति। यदुक्तं शास्त्रश्रवणाद्धर्माज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवादिति, तदन्यथयति—तदननुभवमात्रादिति। यथा सौरप्रभायां सत्यां चन्द्रादिप्रभाया अननुभवमात्रेण तन्निवृत्तित्वभ्रमः, एवं परोक्षज्ञाने सति तदज्ञानस्य स्पष्टमननुभवात्तन्निवृत्तित्वभ्रमः; निवर्तकस्य बाधकस्योभयत्र तुल्यत्वादिति भावः। न जानामीत्यनुभवस्य भावरूपाज्ञानविषयत्वे सुखादावपि तत्सत्त्वात्तत्रापि भावरूपाज्ञानापात इति न शङ्कनीयमित्याह—न चैवमिति। किं वर्त्तमाने स्वकीयसुखादौ तदनुभव उत परकीये तस्मिन्, किं वाऽतीतादिरूपे?। नाद्य इत्याह—स्वस्येति। द्वितीयतृतीययोरिष्टापत्तिरित्याह—परसुखे चेति। अतीतादिरूपस्यापि सुखस्याव्याकृतात्मना स्थितस्यावृतचैतन्य एवाध्यासात्तदज्ञानमपीष्टमिति चशब्दार्थः।

'अहमज्ञः' इत्यनुभवेऽहङ्काराश्रितत्वेनाज्ञानमनुभूयते। भावरूपाज्ञानस्य च तदनुपपन्नमिति चोद्यमनुवदति—यत्त्विति। यथा श्वेतरूपस्य गतिमद्द्रव्यतादात्म्याद्यथा स्वगत्या गत्याश्रयत्वानुभव एवमज्ञानाश्रयचित्तादात्म्यादहङ्कारस्य तदनुभव इति दूषयति—तद्वदिति

चोद्यान्तरमनुवदति—यत्त्विति।

यत्तु जडविषयाज्ञानाभावात् घटं न जानामीत्यनुभवोऽभावविषय एवेति, तन्न। तदभिन्नचैतन्याज्ञानस्यैव तदज्ञानत्वात्।

तस्मादज्ञो न जानामीत्येतत्प्रत्यक्षगोचरः।
अनादिभावरूपा साऽविद्या नाभावरूपिणी॥

एवं सौषुप्तिकाज्ञानपरामर्शोऽपि भावरूपाज्ञाने प्रमाणम्। ज्ञानाभावस्य सुषुप्तौ प्रतियोगिस्मरणाद्यभावेनानुभवितुमशक्यत्वात् परामर्शासम्भवात्।

अस्मदभिमताज्ञानं तु सुषुप्तावपि साक्षिणा विषयव्यावृत्तमेवानुभूयते। विषयस्याप्यज्ञाततया नित्यानुभवमात्रवेद्यत्वात्। न चैवं जागरण इव 'अहमज्ञो घटं न जानामि' इतिप्रत्ययप्रसङ्ग इति वाच्यम्। तदाऽज्ञानसाक्षिणः सविकल्पकतापादकाहङ्कारस्याभावेन तथाऽननुभवात्।

अज्ञानविषयसद्रूपचैतन्यावच्छेदकतया जडस्य तद्विषयत्वानुभवो न स्वत इति दूषयति—तन्नेति। 'अज्ञ' न जानामि, इत्यनुभवयोरन्यथानुपपत्तेर्भावरूपा-

ज्ञानमेव तद्विषय इत्युपसंहरति श्लोकेन—तस्मादिति । न किञ्चिदवेदिषमितिपरामर्शकल्प्यसौषुप्तिकानुभवोऽपि तत्र मानमित्याह—एवमिति । सोऽपि ज्ञानाभावविषयतयाऽन्यथासिद्ध इति शङ्कां निराकरोति—ज्ञानाभावस्येति । न च संस्कारानुपपत्तिः । सिद्धान्ते अज्ञानाकाराविद्यावृत्तेः सुषुप्त्यवस्थाया वा नाशात्तद्विशिष्टप्रकाशस्यापि नाशात्तदुपपत्तेरिति भावः ।

धर्म्यादिज्ञानाभावाद्भावरूपाज्ञानानुभवोऽपि न स्यादित्युक्तं दूषयति—अस्मदभिमतेति । साक्षिणो नित्यतया धर्म्यादिज्ञाननिरपेक्षत्वात्स्वविषयमेवाज्ञानं ततो भासते । न च तदाऽज्ञानविषये प्रमाणाभावान्न तस्य साक्षिगोचरतेति वाच्यम् । अज्ञाततया साक्षिभास्यत्वे प्रमाणापेक्षाभावादित्यर्थः । सुषुप्तौ साक्षिणा ज्ञानानुभवेऽहमित्याकारा प्रतीतिः स्यात् । तदाकारप्रतीतिश्च तदाऽनुपलब्धिविरुद्धेत्याशङ्क्याऽभिव्यक्ताहङ्कारतादात्म्यापन्नसाक्षिण एव तथा प्रतीतेः । सुषुप्तौ च तदभावान्नैवमित्याह—न चैवमित्यादिना ।

न किंचिदवेदिषमित्यस्य स्वापकालीनज्ञानाभावानुमितित्वान्न तदाऽज्ञानानुभव इत्युक्तमनुवदति—यत्त्विति ।

यत्त्वयं न सौषुप्तिकाज्ञानस्य परामर्शः किं त्वनुमानमिति, तन्न । तत्र न तावदहं ज्ञाना-

भाववान् अवस्थाविशेषवत्त्वादित्यनुमानम् । अ-
मर्थमात्रपक्षीकारे जाग्रति तस्मिन् ज्ञानसत्त्वेनां-
शतो बाधात् । सुषुप्तिकालीनाहमर्थस्य पक्षत्वे
सुषुप्तेर्निखिलज्ञानाभावरूपायाः पूर्वमसिद्धत्वा-
त् । यत्किञ्चिज्ज्ञानाभावस्य साध्यत्वे न किंचि-
दवेदिषमित्यनुभवासंभवात्, सुषुप्तिकालीनज्ञा-
नाभावासिद्धेश्च । निखिलज्ञानाभावस्य साध्यत्वे
व्याप्तिग्रहाभावात् ।

अवस्थाविशेषत्वं च यदि सुषुप्तित्वं,
तदा साध्याविशेषः । निखिलज्ञानाभावरूपत्वात्
सुषुप्तेः । यदि जाग्रत्स्वप्नातिरिक्तकालत्वं, तन्न।
तदा निखिलज्ञानाभावज्ञानात् प्राक् तदतिरिक्त-
त्वस्य दुर्विज्ञेयत्वात् । एतेन सामग्र्यभावेन ज्ञाना-
भावोऽनुमीयत इति प्रत्युक्तम् । तत्रापि पक्षस्य
दुर्निरूपत्वात । सामग्र्यभावस्यापि कार्याभावो-
न्नेयत्वात्

लिङ्गानिरूपणान्न तस्यानुमितित्वमित्याह—तन्ने-
ति । अवस्थाविशेषवत्त्वलिङ्गमित्येतत्तावद् दूषयति—
तत्र न तावदिति । तत्र किमहमर्थमात्रं पक्षः सुषु-

प्तिकालीनाहमर्थो वा । आद्यं दूषयति—अहमर्थेति । द्वितीयेऽनुमितेः पूर्वं पक्षविशेषणाज्ञानात्तद्विशिष्टपक्ष एवासिद्ध इत्याह—सुषुप्तीति । साध्येऽपि किं कतिपयज्ञानाभाववत्त्वं विवक्षितं निखिलज्ञानाभाववत्त्वं वा ? । आद्ये दोषमाह—यत्किंचिदिति । जाग्रत्यपि तस्य सत्त्वात्सिद्धसाधनता च स्यादित्यभिप्रेत्याह—सुषुप्तीति । द्वितीयं दूषयति—निखिलेति । निखिलज्ञानानामेकत्रैकदा वाऽप्रसिद्धत्वेन व्यतिरेकव्याप्तेरपि दुर्ग्रहत्वादिति भावः ।

हेतुरपि दुर्निरूप इत्याह—अवस्थेति । एतदीयसुप्तेरन्यदीयजाग्रदादिकालत्वादसिद्धिः । एतदीयजाग्रत्कालाद्यन्यत्वविवक्षायामन्यदीयजाग्रति व्यभिचार इत्यभिप्रेत्याह—तन्नेति । किं च कतिपयज्ञानवद् जाग्रत्स्वप्नकालातिरिक्तत्वस्य निखिलज्ञानाभावत्वग्रहं विना दुर्ग्रहत्वाद्धेतोरज्ञाततासिद्धिरित्याह—निखिलेति । परोक्तं द्वितीयलिङ्गमपि दूषयति—एतेनेति । एतच्छब्दार्थमाह—तत्रापीति । निखिलज्ञानाभावग्रहं विना तत्सामग्र्यभाव एव दुर्ग्रह इत्याह—सामग्रीति ।

यदप्युक्तं प्रत्यक्षसिद्धेन्द्रियप्रसादेन तदुपरमानुमानात्सामग्र्यभावः सिद्ध इति तदप्ययुक्तमिति दूषयति—न चेति ।

न चेन्द्रियप्रसादेन तदुपरमानुमानात् सामग्र्यभावोऽन्यतः सिद्ध इति वाच्यम्। बाह्येन्द्रियोपरमेऽपि स्वप्ने विषयज्ञानतत्सामग्र्योः सत्त्वात्, शोभनस्वापदर्शनादपि मनःप्रसादस्य सत्त्वेनान्यथासिद्धेश्च ।

नापि तत्तुल्ययोगक्षेमात्मादौ स्मर्यमाणेऽपि नियमेनास्मर्यमाणत्वलिङ्गादनुमितिः । सुषुप्तिकालीनात्मनोऽस्मर्यमाणत्वेन विशेषणासिद्धेः, जाग्रत्कालीन आत्मनि ज्ञानस्यास्मर्यमाणत्वासिद्धेश्च ।

सुषुप्तिकालेऽस्मर्यमाणत्वं हेतुरिति चेत् न । असिद्धेः, निखिलविषयज्ञानाभावस्यैव सुषुप्तित्वात्, विद्यमानवादेऽननुभूतज्ञानस्यापि सम्भवादप्रयोजकत्वात्, जाग्रति तादृशज्ञाने व्यभिचाराच्च, लिङ्गव्याप्त्याद्यनुसन्धानं विनापि नावेदिषमिति परामर्शदर्शनात् ।

ननु मनःप्रसादेन मनसोऽप्युपरमानुमानान्निखिलज्ञानसामग्र्यभावसिद्धिरित्याशङ्क्य तत्प्रसादोऽन्यथापि सम्भवतीत्याह—शोभनेति । इन्द्रियाणामतीन्द्रियत्वेन परमते तत्प्रसादो दुर्विज्ञेय इत्यपि द्रष्टव्यम् ।

तृतीयं लिङ्गमपि दूषयति—नापीति । पराभिमतात्मनो जडत्वेन सुषुप्तावनुभवासंभवात्तस्य जाग्रति स्मर्यमाणत्वायोगाद्विशेषणासिद्धो हेतुरित्याह—परमत इति । विशेष्यासिद्धिमप्याह—जाग्रत्कालीन इति ।

विशेष्यसिद्धिपरिहाराय हेतुविशेषणं शङ्कते-सुषुप्तीति । निखिलज्ञानाभावज्ञानात्पूर्वं सुषुप्तेरेवाज्ञानादसिद्धिरित्याह—न असिद्धेरिति । सुषुप्तौ सतोऽपि ज्ञानस्यानुभवाभावादपि स्मरणाभावोपपत्तेरप्रयोजकताऽपीत्याह—विद्येति । नवीनमते ज्ञानस्य स्वविषयत्वेऽपि संस्कारप्रमोषादिना स्मरणाभावसंभवात्तज्ञाप्यप्रयोजकतेति भावः । मतद्वयेऽपि केषाञ्चित्काष्ठलोष्टादिज्ञानानां सतामप्यस्मर्यमाणत्वात्तत्र व्यभिचारश्चेत्याह—जाग्रतीति । अनुमितिकारणं विनापि सौषुप्तिकाज्ञानानुसन्धानदर्शनान्नेयं मितिरित्याह—लिङ्गेति ।

यदुक्तमुक्तलिङ्गैः स्वापे ज्ञानाभावासिद्धौ सिद्धान्तेऽपि तदसिद्ध्यापात इति, तद् दूषयति—न चैवमिति ।

न चैवं सिद्धान्तेऽपि कथं सुषुप्तौ ज्ञानाभावनिश्चय इति वाच्यम् । न किञ्चिदवेदिषमिति परामर्शसिद्धसर्वविषयाज्ञानान्यथानुपपत्त्या तस्य कल्प्यत्वात् । अत एव रागाद्यभावानुमानमपि तद्विषयज्ञानाभावस्यैव तदनुत्पत्तिव्याप्य-

त्वात् । न चैवमात्मादिगोचरेच्छाद्यभावो न सिध्येत्, तज्ज्ञानस्य तदानीमपि सत्त्वादिति वाच्यम् । सविकल्पकज्ञानस्यैव तद्धेतुतया तदभावानुमानादेव तदभावस्यापि सिद्धत्वात् । किंच सुषुप्तौ ज्ञानाद्यभावोऽपि साक्षिणाऽनुभवितुं शक्यते। न चैवं तदाऽज्ञानाद्यसिद्धिप्रसङ्गः । तस्य तदाऽप्यावश्यकत्वेन 'जाग्रतीव नावेदिषम्' इत्यनुभवस्य तदेकविषयत्वात् ।

अज्ञानान्यथानुपपत्त्येति । भावरूपाज्ञानेन तद्विरोध्यपरोक्षज्ञानाभावसिद्धौ लिङ्गदर्शनादेरभावात् परोक्षज्ञानाभावोऽपि सिध्येदिति भावः । यदप्युक्तम्- एवं सति रागविरोधिद्वेषस्य तत्राभावात्तदभावासिद्धिरिति, तत्राह—अत एवेति । इष्टज्ञानादेरभावादित्यर्थः । ज्ञानाभावात्कथं रागाद्यभावसिद्धिरित्याशङ्क्याह—तद्विषयेति। तर्हि तदा ज्ञायमानात्मसुखादिविषयरागाद्यभावो न सिध्येदिति यदुक्तं तद् दूषयति—न चैवमिति । आत्मनो निर्विकल्पकज्ञानेन स्फुरणेऽपि तदा रागादिहेतोः सविकल्पकस्याभावात्तदभावसिद्धिरित्याह—सविकल्पकेति । स्वापकालीनस्य ज्ञानाद्यभावस्यानुमेयत्वमङ्गीकृत्यैदमुक्तम् । वस्तुतस्तस्य तदा

नित्यसाक्षिवेद्यत्वसंभवादुत्थितस्य नापश्यं नाश्रौष-मिति तत्परामर्श एवेत्याह—किं चेति। नन्वेवं सति न किंचिदवेदिषमित्यस्यापि ज्ञानाभावविषयत्वसम्भवात्ततो भावरूपाज्ञानासिद्धिरिति चेत् न। भावरूपाज्ञानं विना साक्षिणो दृश्यसंबन्धायोगित्वेन तस्यावश्यकत्वात्। नावेदिषमितिज्ञानसामान्यविरोधितया परामृश्यमानाज्ञानस्य विशेषाभावरूपत्वायोगाच्चेत्याह—न चैवमित्यादिना।

एवं भावरूपाज्ञाने प्रत्यक्षमुपपाद्यानुमानमप्याह—अनुमानमिति।

अनुमानमपि तत्र प्रमाणम्। इच्छाद्यसमानकालीनसामग्रीजन्यप्रत्यक्षधर्माजनकघटादिप्रत्यक्षप्रमा ज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तिका बाह्यविषयजन्यप्रमात्वात् प्रतियोगिप्रत्यक्षवत्।

इच्छाद्यसमानकालीना या सामग्री तज्जन्या प्रत्यक्षधर्मभूतेच्छाद्यजनिका च या घटादिप्रत्यक्षप्रमा साऽत्र पक्षः। ज्ञानातिरिक्तप्रत्यक्षस्य निवर्त्तिकेति साध्यम्। बाह्यो यो विषयघटादिः तज्जन्यप्रमात्वादिति हेतुः। प्रतियोगिप्रत्यक्षवदिति संजिहीर्षाद्वारा ध्वंसजनकतत्प्रतियोगिप्रत्यक्षवदित्यर्थः। प्रमामात्रस्य पक्षत्वे स्वमते परोक्षप्रमायां बाधः। तन्निवारणाय प्रत्यक्षप्रमेत्युक्तम्। अत्र प्रमापदं स्वसामग्रीकालीनज-

न्यविशिष्टज्ञानानधिगतार्थविषयप्रमापरम् । तेन धारा-वाहिकद्वितीयादिप्रमायां न बाधः । स्वमते शब्दा-दिजनिताऽहमाकारवृत्तेरपरोक्षप्रमात्वात्तेन बाधवा-रणाय घटादीति । इच्छादिजनकघटादिप्रमायां परमते तत्प्रागभावनिवर्त्तकत्वेन सिद्धसाधनतावार-णाय धर्मजनकेति । पक्षीकृतज्ञानस्यापि संस्कारजनक-त्वादसंभववारणाय प्रत्यक्षधर्मेत्युक्तम् । अत्र धर्मपदं भावरूपधर्मपरम् । तेन प्रत्यक्षस्य स्वध्वंसस्य जनक-त्वेनाविद्यानिवृत्तेरात्मातिरेकमते तज्जनकत्वेन वा ना-संभवः । जिज्ञासाद्यनन्तरभाविघटादिप्रमायास्तन्निवर्त्त-कत्वेनार्थान्तरतावारणायेच्छाद्यसमानकालीनसामग्री-जन्येत्युक्तम् । अत्रादिपदेन द्वेषप्रयत्नौ गृह्येते । सा-ध्येऽपि संस्कारप्रागभावनिवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतावारणा-य प्रत्यक्षपदम् । स्वनिवर्तकत्वेन विशेषणज्ञाननिवर्त-कत्वेन चार्थान्तारतावारणाय ज्ञानातिरिक्तेति । हेतु-परोक्षप्रमायां व्यभिचारवारणाय विषयजन्येति पदम् । उक्ताहमाकारवृत्तौ व्यभिचारवारणाय बाह्येति । अत्रापि प्रमापदं स्वसामग्रीकालीनजन्यज्ञानाविषय-प्रमापरम् । तेन धारायां द्वितीयादिज्ञाने न व्य-भिचारः ।

अत्रायमनुमाननिष्कर्षः—*इच्छाद्वेषप्रयत्नासमा-नकालीनसामग्रीजन्यप्रत्यक्षभावधर्मजनकस्वसामग्री-

कालीनजन्यविषयविषयकबाह्यविषयजन्यप्रमात्वात् । स्वविषयध्वंसजनकप्रत्यक्षवदिति ।

नन्वज्ञानादन्यदेव प्रत्यक्षं वस्तूक्तप्रमानिवर्त्यम-स्त्वित्याशङ्क्याह—अभिहितेति ।

अभिहितज्ञाननिवर्त्यं चाबाधितं नास्म-दभिमताज्ञानादन्यत्संभवति ।

यद्वा प्रत्यक्षधर्माजनकघटादिप्रत्यक्षप्रमाणज्ञानं कार्यत्वसमानाधिकरणातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्त्तकं, कार्यत्वानधिकरणप्रत्यक्षनिवर्तकं, जन्यज्ञानासहकृतसामग्रीजन्यध्वंसप्रतियोगिजातीयातिरिक्तज्ञानान्यप्रत्यक्षनिवर्त्तकं, जन्यज्ञानाजन्यध्वंसप्रतियोगिजातीयातिरिक्तज्ञानान्यप्रत्यक्षनिवर्त्तकं, गुणत्वानधिकरणप्रत्यक्षनिवर्तकं-स्वस्थितिक्षणनियतस्वविनाशसामग्रीमद्भिन्नप्रत्यक्षनिवर्त्तकमिति वा साध्यम् । तत एव तद्वत् ।

विशिष्टाभावस्य साध्यत्वान्न व्यर्थविशेषणत्वम् ॥

स्वस्य स्वप्रागभावनिवृत्तिरूपत्वेन तन्निवर्त्तकत्वायोगात् इच्छातत्प्रागभावाद्यनिवर्तकस्यैव पक्षत्वात्तदन्यस्य प्रत्यक्षस्य तन्निवर्त्यत्वं बाधितमिति अनिर्वचनीयाज्ञानमेव तादृशं सिद्ध्यतीत्यर्थः ।

इदानीं पक्ष आद्यविशेषणं परित्यज्य साध्ये विशेषणान्तराणि वदन् उक्तहेतोः षट् साध्यान्याह— यद्वेति । अत्रापि पक्षविशेषणकृत्यं पूर्ववदेव । कार्यत्वे सति स्वेन पक्षीकृतज्ञानेन समानाधिकरणमिच्छादि तदतिरिक्तं यत्प्रत्यक्षं तन्निवर्तकमित्येकं साध्यम् । सर्वत्रापि संस्कारप्रागभावनिवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय प्रत्यक्षेति । ज्ञानेच्छादिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय कार्येति । स्वसमानाधिकरणातिरिक्तेत्युक्ते बाधः । अज्ञानस्यापि स्वसमानाधिकरणत्वेन तदतिरिक्तनिवर्त्तकत्वाभावात्, तन्निवारणाय कार्येति । अज्ञानस्य कार्यत्वाभावादेव तद्भिन्नस्वसमानाधिकरणातिरिक्तत्वसंभवान्न बाधः । वस्तुतो दृष्टान्ते साध्यवैकल्यपरिहाराय स्वसमानाधिकरणेति ध्येयम् । परमतानुसारेण घटादिप्रागभावनिवर्त्तकमृदादिप्रत्यक्षदृष्टान्तमभिप्रेत्य साध्यान्तरमाह—कार्यत्वेति । अत्रापीच्छादिनिवर्त्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय विशेषणम् ।

साध्यान्तरमाह—जन्येति । जन्यज्ञानासहकृता या सामग्री तज्जन्यो यो ध्वंसः तत्प्रतियोगिजातीयान्यद् यत् ज्ञानान्यप्रत्यक्षं तन्निवर्तकमित्यर्थः । अत्र ध्वंसप्रतियोगिजातीयपदेन तादृशध्वंसप्रतियोगिवृत्तिबाध्यावृत्तिजातिमत्त्वं विवक्षितम् । तथा च न घटध्वंसजनकतत्प्रत्यक्षे साध्यवैकल्यम् । जातिरहितप्रागभावनिवर्तकमृदादिज्ञानं वाऽत्रापि दृष्टान्तः । स्व-

स्य विशेषणज्ञानस्य च स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वात्तन्नि-वर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय ज्ञानान्येत्युक्तम् । इच्छा-दिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय ध्वंसप्रतियोगिजा-तीयातिरिक्तेत्युक्तम् । अज्ञानस्यापि ध्वंसप्रतियोग्य-ज्ञानान्तरजातीयत्वात्तदतिरिक्तनिवर्तकत्वं ज्ञाने बाधि-तमिति तद्वारणाय ज्ञानासहकृतेति । अज्ञानस्य निय-मेन ज्ञानसहकृतसामग्रीजन्यध्वंसप्रतियोगित्वेन तदस-हकृततज्जन्यध्वंसप्रतियोगिजातीयत्वाभावान्न बाधः । सर्वध्वंसस्येश्वरज्ञानसहकृतसामग्रीजन्यत्वादप्रसिद्धिवा-रणाय जन्येति ।

एतदेव साध्यं प्रकारान्तरेणाह—जन्येति । जन्य-ज्ञानेनाजन्यो यो ध्वंसस्तत्प्रतियोगिजातीयान्यद् यत् ज्ञानान्यत्प्रत्यक्षं तन्निवर्तकमित्यर्थः । अत्रापि ध्वंस-प्रतियोगिजातीयशब्दार्थः पूर्ववदेव । ज्ञानध्वंसस्य नियमेन जन्यज्ञानजन्यत्वात् ज्ञानस्य तदजन्यध्वंसप्र-तियोगिजातीयातिरिक्तत्वेन तन्निवर्तकतयाऽर्थान्तर-तावारणाय ज्ञानान्येति । जिज्ञासाद्यनन्तरभाविज्ञान-स्येच्छादिनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतावारणाय ज्ञानाजन्ये-त्यादि । अप्रसिद्धिवारणाय जन्येति ।

साध्यान्तरमाह—गुणत्वेति । स्वाभिमतगुणत्व-स्यापि सत्त्वान्न तन्निवर्तकत्वेन मतद्वयेऽप्यर्थान्त-रता । अपरं साध्यमाह—स्वस्थितीति । स्वस्थिति-क्षणे नियता या स्वविनाशसामग्री तद्भूतो भिन्नं प्रत्य-

त्वस्तं तन्निवर्तकमित्यर्थः। अत्रापीच्छादिनिवर्त्तकत्वे-नार्थान्तरतावारणाय स्वस्थितीत्यादि विशेषणम्। अत्र निवर्तकपदेन तन्निवृत्तौ चरमकारणत्वम-भिप्रेतम्। तथा च सिद्धान्ते वृत्तिज्ञानस्य यावत्कारणनाशं स्थायित्वाभ्युपगमात् उक्तविशेषणविशिष्ट-स्वनिवृत्तौ स्वस्य चरमकारणत्वाभावेन न स्वनिवर्त्तक-त्वेनार्थान्तरता। एवं चेष्टानपेक्षज्ञानजन्यप्रत्यक्षनिव-र्तकं चेष्टाऽजन्यकार्यातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तकं चेष्टानिमित्त-जातीयातिरिक्तप्रत्यक्षनिवर्तकम्, अहमनुभवविषय-धर्मातिरिक्तनिवर्तकमित्येवमादि साध्यान्तरं द्रष्ट-व्यम्।

तत एव तद्वदिति। बाह्यविषयजन्यप्रमात्वात्। संजिहीर्षाद्वारा ध्वंसजनकघटादिप्रत्यक्षवदित्यर्थः। जन्यज्ञानासहकृतेत्यादिसाध्यद्वये प्रतियोगिजातीया-तिरिक्तपदेन बाह्यावृत्ति तादृशध्वंसप्रतियोगिवृत्ति-जातिमद्भिन्नत्वं विवक्षितमित्युक्तं, तन्न बाह्या-वृत्तिजातिमद्भिन्नप्रत्यक्षनिवर्त्तकमित्येतावतैव विव-क्षितसिद्धेर्जन्यज्ञानेत्यादिविशेषणवैयर्थ्यमित्याशङ्क्या-ह—विशिष्टाभावस्येति। बाह्यावृत्तिजातिमद्भिन्नत्वापे-क्षयोक्तध्वंसप्रतियोगिवृत्तितादृशजातिमद्भिन्नत्वस्यान्य-त्वादस्यैवात्र साध्यत्वान्न वैयर्थ्यमित्यर्थः। एवम् अयं घट एतद्घटाज्ञानान्यः मेयत्वात्पटवत्। अज्ञानं स्वस्वेतर-वृत्तित्वरहितभाववृत्तिधर्माधिकरणम्। अज्ञानत्वं स्व-

स्वेतरवृत्तित्वरहितभाववृत्तिवृत्तिधर्माधिकरणम् । भावत्वं स्वस्वेतरवृत्तित्वानधिकरणाज्ञानवृत्तिवृत्तिधर्मवत् मेयत्वात् घटवदिति महाविद्याप्रयोगोऽपि द्रष्टव्यः ।

ब्रह्मसाक्षात्कारः स्वसमानविषयभावरूपाज्ञाननिवर्तकः ।अज्ञानविषयसाक्षात्कारत्वात् घटादिसाक्षात्कारवत् । न च दृष्टान्तः साध्यविकलः साधितत्वादित्यभिप्रेत्याह—एवमिति ।

एवं ब्रह्मज्ञानेऽपि प्रयोक्तव्यम् । न चाप्रयोजकत्वम् । घटाद्यज्ञानाभावे तद्विषयभ्रमानुत्पादप्रसङ्गात् । भ्रमविषयेन्द्रियसंप्रयोगाभावेन तस्य तद्जन्यत्वात्, न जानामीत्यननुभवप्रसङ्गाच्च । मूलाज्ञानानङ्गीकारे मोक्षशास्त्रानर्थक्यप्रसङ्गात् । दुःखध्वंसस्यापुरुषार्थत्वात् । तत्त्वज्ञानं विनाऽपि प्रागभावक्षयादेवोपपत्तेश्च । धर्माधर्मादिरूपबन्धहेतोः सत्यत्वे ज्ञानानिवर्त्यत्वप्रसङ्गात् । एतच्चाग्रे उपपादयिष्यते । भोगादेव कर्मणां क्षय इति चेत् न तथापि ज्ञानवैयर्थ्यप्रसङ्गात् । अनन्तकर्मणां युगपद्भोगासंभवात् ।

उक्तानुमानानां विपक्षे बाधकतर्काभावादप्रयोजकत्वमित्याशङ्कां हेत्वसिद्ध्या दूषयति—न चेति । घटाद्यज्ञानाभाव इति । घटाद्यवच्छिन्नचैतन्यविषयभाव-

रूपाज्ञानाभावे तत्र वल्मीकादिभ्रमायोगादित्यर्थः । दुष्टेन्द्रियादेवान्यथाख्यातिभ्रमोपपत्तिरित्याशङ्क्याह—भ्रमेति । एतच्चान्यथाख्यातिभङ्गे निपुणतरं वक्ष्यत इति भावः । प्रागभावस्य निरस्तत्वात्तस्य ज्ञानसामान्याविरोधित्वाच्च भावरूपाज्ञानाभावे न जानामीत्यनुभव एव न स्यादित्याह—न जानामीति । वियदाद्युपादानभूतब्रह्मविषयाज्ञानाभावे बाधकमाह—मूलेति । स्वप्रकाशस्वरूपानन्दावरकभावरूपाज्ञाननिवृत्तिव्यतिरेकेण मोक्षशास्त्रजन्यतत्त्वज्ञानसाध्याभावादित्यर्थः । किमात्यन्तिकदुःखध्वंसो ज्ञानसाध्यः बन्धहेतुधर्मादिनिवृत्तिर्वा, सुखं वा, नित्यसुखाभिव्यक्तिर्वा, लिङ्गशरीरनिवृत्तिर्वा ?। आद्यं दूषयति—दुःखध्वंसस्येति । तस्य पश्वादिवत्सुखव्यञ्जकत्वेन सुखशेषत्वेन स्वतः पुरुषार्थत्वायोगादित्यर्थः । किं च निषिद्धाचरणेनैव सर्वदुःखप्रागभावक्षये तत एवात्यन्तिकदुःखनिवृत्तेरुपपत्तेर्न तत् ज्ञानफलमित्याह—तत्त्वज्ञानमिति । द्वितीयं दूषयति—धर्मेति । सत्यस्य ज्ञानानिवर्त्यत्वं मायाविद्याऽभेदवादे वक्ष्यत इत्याह—एतच्चेति । सत्यधर्मादेः ज्ञाननिवर्त्यत्वासंभवेऽपि भोगादेव निवृत्तिरिति लब्धावकाशस्तार्किक एकः शङ्कते—भोगादेवेति । तर्हि तत एव कर्मनिवृत्तेरुपपत्तेर्ज्ञानवैयर्थ्यं तदवस्थमित्याह—न तथापीति । किं च किं कर्मणां युगपद्भोगेन

गपत् क्रमेण वा ?। नाद्य इत्याह—अनन्तेति। केषांचित्कर्मणां क्रमिकानेकजन्मफलकत्वात्केषांचिदनेकलोकभोग्यभोग्यफलकत्वाच्च न तेषां कायव्यूहेऽपि युगपद्भोगसम्भव इत्यर्थः ॥

द्वितीयं दूषयति—क्रमेणेति।

क्रमेण च भोगे कर्मप्रवाहस्यानुच्छेदप्रसङ्गात्। आनन्दस्यापि जन्यस्यामृतत्वायोगात्। मुक्तौ शरीराद्यभावेन तदुत्पत्त्यसंभवाच्च। नित्यानन्दाभिव्यक्तिर्मोक्ष इत्यत्राप्यभिव्यक्तिः प्रागस्ति न वा ?। अन्त्ये कार्यत्वादनित्यत्वापत्तिः, पश्चाच्च शरीराद्यभावान्नोत्पत्तिरिति मुक्तेरनित्यत्वप्रसङ्गः। प्रथमे वाऽनावृतस्य तस्येदानीं सत्त्वेऽनुपलम्भो न स्यात्। आवरणस्य स्वरूपभूते स्वधर्मे वाऽऽनन्दे वास्तवस्यासंभवात्। न हि प्रकाशमानत्वं च युगपदेकस्य वस्तुनः संभवति। न चेदानीमानन्दः संकुचितो मुक्तौ तु विस्तृत इति वाच्यम्। निरवयव आनन्दे वास्तवसंकोचादेरसंभवात् ॥

संचितानन्तकर्मसु केनचिन्मनुष्यशरीरारम्भस्यावश्यकत्वात् तत्र तादृशकर्मान्तरस्यावश्यंभावान्न कदापि कर्मतत्फलभोगोपरम इत्यर्थः। तृतीयं दूषयति—आ-

नन्दस्येति। भावकार्यस्यानित्यत्वनियमात् जन्यसुखात्मकमुक्तिरनित्या स्यादित्यर्थः। सुखव्यक्तेरनित्यत्वेऽप्यविच्छिन्नस्तत्प्रवाह एव पुरुषार्थ इत्याशङ्क्याह—सुखाविति। चतुर्थमपि दूषयितुं विकल्पयति—नित्येति। प्रागिति। तत्त्वज्ञानात्प्रागित्यर्थः। नेति पक्षं दूषयति—अन्त्ये इति। अभिव्यक्तेरनित्यत्वेऽपि तत्प्रवाहोऽविच्छिन्न इत्याशङ्क्याह—पश्चाच्चेति। अभिव्यक्तिः प्रागप्यस्तीति पक्षे तद्विषयानन्दः किं तदाऽनावृत आवृतो वा? आद्ये दोषमाह—अनावृतस्येति। द्वितीये तदावरणं किं वास्तवम्, उतानिर्वचनीयम्। आद्यं दूषयति—आवरणस्येति। द्वितीयं तु अनिर्वचनीयाज्ञानकृत्यमिति तदभावे तदसंभव इति भावः। सर्वदाऽनावृत एवानन्दः संसारदशायां संकुचितो मुक्तौ विस्तृत इति चोद्यम्। तत्र वास्तवसंकोचाद्यसंभवेन दूषयति—न चेत्यादिना। अवास्तवसुखसंकोचादिस्ताद्वशाज्ञानं विनाऽनुपपन्न इति भावः।

पञ्चममपवदति—लिङ्गेति।

लिङ्गशरीरनिवृत्तिर्मुक्तिरिति च न साधु। तन्मात्रस्यापुरुषार्थत्वात्। तस्माद्द्वैतिकैरानन्दात्मरूपाविद्यानिवृत्तिर्मोक्ष इत्यवश्यमज्ञानमभ्युपगन्तव्यं तच्छास्त्रार्थवत्त्वाय। किं च उपादा-

नस्त्वमनादि ज्ञाननिवर्त्यवृत्तिकारणत्वावान्तरधर्मत्वात् निमित्तत्ववत् । न चासमवायित्वे व्यभिचारः । तस्यैव गगनप्रसूनायमानत्वात् ।

तन्मात्रस्येति । साक्षात्परम्परया वा सुखस्यैव पुरुषार्थत्वादित्यर्थः । एवं पराभिमतमोक्षस्य ज्ञानफलत्वासंभवाद्वेदप्रामाण्यवादिभिरनृतेन हि प्रत्यूढः "अनीशया शोचति मुह्यमानः" "ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति" इत्यादिश्रुतिपर्यालोचनया प्रत्यग्रूपब्रह्मानन्दावरकनिखिलानर्थनिदानानिर्वचनीयाज्ञाननिवृत्तिरेव ज्ञानफलमित्यभ्युपेयमित्याह—तस्मादिति । भावरूपाज्ञानेऽनुमानान्तरमाह—किं चेति । मृदादिवृत्तित्वेन सिद्धसाधनतावारणायानादीति । आत्मवृत्तित्वेन सिद्धसाधनतावारणाय ज्ञाननिवर्त्येति । अत्र यद्यपि ज्ञानपदं विनाऽप्युक्तदोषपरिहारः तथापि ज्ञाननिवर्त्यत्वघटिताज्ञानलक्षणसिद्धये तदिति द्रष्टव्यम् । इच्छाप्रागभाव उपादानत्वस्य बाधितत्वान्न तद्वृत्तित्वेनार्थान्तरता शङ्कनीया ।

कारणत्वावान्तरेति । कारणविभाजकधर्मत्वादित्यर्थः । द्रव्यत्वादौ व्यभिचारवारणाय कारणेति । निमित्तत्वस्यानादिज्ञाननिवर्त्येच्छाप्रागभावे परस्य संमतत्वात्तदनुरोधेन दृष्टान्तमाह—निमित्तत्ववदिति ।

समवायस्य तुच्छत्वेन तदधीनासमवायिकारणत्वस्यापि तथात्वान्न तत्र व्यभिचार इत्याह—न चेति ।

ननु समवायाभावेऽप्युपादानप्रत्यासन्नत्वे सति कारणत्वं तन्तुसंयोगादौ विद्यमानमसमवायिकारणत्वमिति चेत् न धर्मादेरपि सुखाद्यसमवायिकारणत्वाप्रसङ्गात् । न चेष्टापत्तिः । असमवायिकारणावच्छिन्नप्रदेशे कार्यनियमेनादृष्टाश्रयमनुष्यशरीरोपहितात्मप्रदेश एवामुष्मिकसुखादिप्रसङ्गात् तन्तुरूपादेः पटरूपादिकं प्रत्यसमवायिकारणत्वायोगाच्च ।

किं च प्रत्यासत्तिः किं तादात्म्यं संयोगो वा स्वरूपसम्बन्धो वा ?। नाद्यः । भिन्नयोर्वास्तवतादात्म्यायोगात् । अवास्तवस्य तस्य निमित्तेऽपि संभवात् भेदस्याप्रामाणिकत्वाद्दतिप्रसक्तत्वाच्च । न द्वितीयः । तन्तुसंयोगादावभावात्, निमित्तेऽपि सत्त्वाच्च । न तृतीयः । तन्तुगोचरज्ञानादेरपि पटासमवायिकारणत्वप्रसङ्गात् । तस्मादसमवायिकारणत्वं नाम न किञ्चिदिति भावः ।

तदङ्गीकृत्याप्याह—अनाश्रितेति ।

अनाश्रितवृत्तिकारणविभाजकधर्मत्वादिति वा हेतुः । न चाप्रयोजकत्वम् । सर्गाद्यकार्यस्योपादानान्तरानिरूपणात् निरवयवाणूनां संयोगासंभवेनोपादानत्वासंभवात् । कार्यस्य

स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धत्वस्य कार्यारब्धत्ववद-प्रयोजकत्वात् नित्याणुद्रव्ये प्रमाणाभावात्। आत्मा तु निरवयवत्वान्न परिणमते। विवर्तस्त्व-विद्यां विना न संभवति। नापि पराभिमता प्रकृतिः। स्वतन्त्रप्रकृतौ मानाभावात्। परतन्त्रा साऽविद्यैव। तस्या अनादित्वात् ज्ञाननिवर्त्य-त्वाच्च। ज्ञाननिवर्त्यत्वं च तस्या वक्ष्यते॥

असमवायिकारणत्वस्याश्रितगुणकर्ममात्रवृत्तित्वा-न्न तत्र व्यभिचार इत्यर्थः। विपक्षे बाधकसद्भावा-न्नाप्रयोजकताऽस्येत्याह—न चेति। किं सर्गाद्यकार्यस्य परमाणव उपादानमुताऽऽत्मा किं वा प्रकृतिः?। आद्यं दूषयति—निरवयवेति। निरवयवसंयोगस्य साक्षिवि-वेके निरस्तत्वादसंयुक्तपरमाणूनामारम्भकत्वस्य परै-रप्यनभ्युपगमान्न तेषां तदुपादानतेत्यर्थः। सर्गाद्यकार्य-द्रव्यं स्वन्यूनपरिमाणद्रव्यारब्धं कार्यद्रव्यत्वात् पटवत् इत्यनुमानात्परमाणुकारणतासिद्धिरित्याशङ्क्याह—का-र्यस्येति। दीर्घविस्तृतपटारब्धरज्जुद्रव्ये सागरसंभूततर-ङ्गादौ च व्यभिचारोऽपि द्रष्टव्यः। अनुभवसिद्धैः काष्ठानै-नैव सर्गाद्यकालीनसर्वकार्योपपत्तावनन्तपरमाणुकल्पने गौरवान्न तत्र किमपि मानमित्याह—नित्येति। द्विती-येऽपि कार्यजातं किमात्मनः परिणामः उत विवर्तः?।

नाद्य इत्याह—आत्मेति। द्वितीये भावरूपाज्ञानमावश्यकमित्याह-विवर्त्तस्त्विति। असत्त्वरूपान्तरापत्तिर्हि विवर्त्तः। तथा च विश्वस्य सद्रूपात्ममात्रकार्यत्वेऽसद्रूपत्वायोगात्तत्परिणामिनी तत्समानसत्ताकाऽविद्याऽऽवश्यकीत्यर्थः। तृतीयं दूषयति-नापीति "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" इति श्रुतौ मायैव प्रकृतिरित्याशङ्क्याह—परतन्त्रेति। मायाया अप्यविद्यालक्षणवत्त्वादिति हेतुमाह—तस्या इति। मायाया ज्ञाननिवर्त्यत्वमसिद्धमित्याशङ्क्य तन्मायाविषययोरभेदवादे निरूपयिष्यत इत्याह—ज्ञानेति।

किं च मृदादिकारणाभिन्नमेव घटकुण्डलाद्यनुभूयते मृदेव घटः, सुवर्णमेव कुण्डलमिति। कार्यकारणयोश्च जाताजातयोश्च विरोधेन वास्तवाभेदायोगादनिर्वचनीय एव स इति तदुपपादकतया तादृशाज्ञानमावश्यकम्। तथा द्वितन्तुकपटाभेदेनैवोत्तरपटस्योत्पत्तेस्तत्रापि जाताजाताभेदस्य वास्तवस्यासंभवादनिर्वचनीय एव स तादृशकारणं विनाऽनुपपन्न इति उपादानवादे वक्ष्यमाणत्वाच्च तदावश्यकमित्याह—जाताजातेति।

जाताजाताभेदस्यानिर्वचनीयस्य तादृशाविद्यां विना ऽसंभवाच्च। ततः कारणान्तरासंभवान्नाप्रयोजकत्वम्। अत एवोपादानत्वमनादिज्ञाननिवर्त्यवृत्ति न भवति। निमित्तत्वातिरिक्त-

कारणत्वावान्तरधर्मत्वात् असमवायित्ववदिति प्रत्यनुमानं निमित्तवृत्तित्वेन सोपाधिकत्वं च परास्तम् । तर्काभावेनास्य दुर्बलत्वात् साध्याव्यापकत्वाच्च, ब्रह्मणः सर्वात्मत्वप्रतिपादकानेकश्रुत्या कारणान्तरस्य बाधितत्वाच्च । तस्मादनादिज्ञाननिवर्त्यमुपादानं नाज्ञानादन्यद् बाधितमिति तत्सिद्धिः ।

प्रकृतहेतोरप्रयोजकत्वनिरसनमुपसंहरति—तत इति । उक्ततर्कोपोद्बलितहेतुना पक्षे साध्यनिश्चयापादनेनैव दुर्बलं प्रत्यनुमानं बाध्यते । उपाधिश्च पक्ष एव साध्याव्यापक इत्याह—अत एवेति । किं च परमाण्वादिसत्यकारणमात्रजन्यत्वे प्रपञ्चस्य सत्यत्वे भेदस्यापि तथात्वाद् ब्रह्मणः सर्वात्मत्वाद्वितीयत्वपरानेकश्रुतिरुन्मत्तप्रलापः स्यात्, तदयुक्तम् । ततो न कारणान्तरं कल्प्यमित्याह—ब्रह्मण इति । उपादानत्वस्यानादिज्ञाननिवर्त्यवृत्तित्वसिद्धावपि कथमज्ञानसिद्धिरित्याशङ्क्य परिशेषादित्याह—तस्मादिति ।

अनुमानान्तरमाह—एवमिति ।

एवं श्यामघटः पीतघटोपादानजडोपादानकः घटत्वात् पीतघटवत् । अन्यथा घटानुगतबुद्धेराकस्मिकत्वप्रसङ्गात् । अविद्यातिरिक्तघटत्वे

प्रमाणाभावादित्यादि द्रष्टव्यम्। विवादगोचरापन्नमित्याचार्यानुमानमपि प्रमाणम्। तत्र जन्यसविकल्पकाजन्यचाक्षुषघटप्रमाणज्ञानं स्वविषयावरणस्वनिवर्त्यवस्त्वन्तरपूर्वकमित्येकं साध्यम्।

अत्र पीतघटसमकालीनश्यामघटः पक्षः। तथा च श्यामघटावयवैरेव कालान्तरे पीतघटान्तरसंभवात्तदुपादानकत्वेन नार्थान्तरता। आत्मोपादानकत्वेनार्थान्तरतावारणाय जडेति। अप्रयोजकतां निराकरोति—अन्यथेति। घटाकारानुगतबुद्धेर्विषय इत्याशङ्क्याह—अविद्येति। जातिवादिनोऽपि तदाश्रयव्यक्तिविशेषस्यावश्यकत्वात्तद्विशेषेषूपादानतयाऽनुगताविद्याशबलैकाकारबुध्यालम्बनत्वसंभवेनानन्तजातिः कल्पनीया इत्याद्युपादानवादे वक्ष्यत इति भावः। एवमनादिभावत्वं ज्ञाननिवर्त्यवृत्ति अनात्मवृत्तित्वात् घटत्ववत्, अनादित्वं ज्ञाननिवर्त्यभाववृत्ति जडभाववृत्तित्वात् घटत्ववत्, भावत्वमनादिज्ञाननिवर्त्यवृत्ति अनादिजडवृत्तित्वात् प्रागभावत्ववदित्याद्यूहनीयमित्याह—इत्यादि द्रष्टव्यमिति। विवरणाचार्यानुमानमप्यनवद्यमित्याह—विवादेति। तत्र विवादगोचरापन्नमितिपदसूचितं पक्षविशेषमाह—जन्येति। अप्रमायां पराभिमतनिर्विकल्पके च बाधपरिहाराय प्रमाणपदम्। पराभिमतेश्वरज्ञानव्यावृत्तये चाक्षुषेति। अत्र स्वपूर्वसविक-

रूपकध्वंससमये चक्षुर्जन्यत्वमभिप्रेतम् । तथा च वक्ष्यमाणहेतोः पटज्ञानध्वंसोत्पत्तिसमयाधारस्थितिकघटज्ञानेन भागासिद्धिः पराभिमतधारावाहिकव्यावृत्तये सविकल्पकाजन्येति । सर्वज्ञानस्येश्वरसविकल्पकजन्यत्वादसंभववारणाय जन्येति । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तेत्यादिविशेषणैस्तावत्साध्यद्वयं विवक्षितमित्याह—स्वविषयेति ॥

विशेषणत्रयस्य विवक्षितमर्थमाह—स्वविषयावरणत्वमिति ।

स्वविषयावरणत्वं च स्वजननायोग्यत्वं स्वनिवर्त्यत्वं स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं वस्तुपदं च स्वपरं तदन्तरं तदन्यत् । अनेन स्वस्य स्वाधिकरणक्षणोत्तरक्षणत्वेन स्वपूर्वत्वमस्तीत्यर्थान्तरता निरस्ता । इदं च साध्यं प्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोग्यतिरिक्तेति मते।तेन स्वानिवर्त्त्येच्छाप्रागभावादिनाऽर्थान्तरवारणम् । स्वविषयावरणेति स्वप्रागभावादिनाऽर्थन्तरत्वं वारितम् । स्वप्रागभावव्यतिरिक्तस्वनिवर्त्यस्वदेशगतवस्त्वन्तरपूर्वकमित्यपरम् । समानाधिकरणप्रागभावः स्वप्रागभावस्तेनेच्छाभ्रान्तिप्रागभावादिभिर्नार्थान्तरम् । आत्मत्वादिनाऽर्थान्तरतावारणाय स्वनिव-

र्त्यंति । स्वदेशगतत्वं च स्वसमानाधिकरणत्वे सति प्रत्यक्षत्वम् । तेन स्वजनकादृष्टादिभिर्नार्थान्तरता ॥

अत्र पक्षीभूतज्ञानस्य स्वजननायोग्यत्वात् स्वजन्यध्वंसप्रतियोगित्वात् स्वोत्पत्तिक्षणानन्तरक्षणासंबन्धित्वेन स्वपूर्वत्वाच्चार्थान्तरतावारणाय वस्त्वन्तरपदमित्याह—अनेनेति । स्वनिवर्त्त्यंतिविशेषणाकृत्यं वक्तुं वादिविशेषं प्रत्येवेदं साध्यमित्याह—इदं चेति । आत्मन्मत इच्छाप्रागभावस्येच्छयैव निवर्त्यत्वेन ज्ञानानिवर्त्यत्वात् स्वनिवर्त्यपदेन तन्निवारणमित्याह—तेनेति । अत्र स्वप्रागभावस्य स्वनिवर्त्यत्वात् पूर्वत्वेनार्थान्तरतावारणायाऽऽद्यविशेषणमित्याह—स्वविषयेति । स्वजनकादृष्टादिपदार्थः । प्रतियोग्येव प्रागभावनिवृत्तिरिति वादिनं प्रति स्वनिवर्त्यपदविशिष्टेन साध्यान्तरमुच्यत इत्याह—स्वप्रागभावेति । अस्मिन्मते स्वप्रागभावस्य स्वनिवर्त्यत्वाभावात्स्वनिवर्त्यपदेनैव तद्व्यावृत्तेराद्यविशेषणं व्यर्थमित्याशङ्क्य तदर्थं वदन् तस्योपयोगमाह—स्वसमानेति । अभावान्यत्वान्यत्वात् स्वप्रागभावान्यत्वस्य भिन्नत्वान्न स्वप्रागिति वैयर्थ्यमिति मन्तव्यम् । स्वदेशगतपदस्य स्वाधिकरणे गतमपगतं साक्षात्कृतमित्ययमर्थोऽवगन्तव्य इत्याह—स्वदेशेति । अदृष्टादिभिरित्यादिपदेन स्वजनकनिर्विकल्पकं स्वनिवर्त्यघटादिश्च गृह्यते ॥

इदानीं सर्वविशेषणविशिष्टैकसाध्योक्तावपि न दोष इत्याह—अथ वेति ।

अथ वा एकमेव साध्यम् । अत्र च स्वदेशगतत्वं स्वाश्रये वर्तमानत्वम् । तेन संयोगादिप्रागभावपूर्वकत्वेन नार्थान्तरता । अथवाऽज्ञानस्य पराभिमतप्रागभावव्यावृत्तिज्ञानसमानविषयत्वज्ञाननिवर्त्यत्वज्ञानसमानाश्रयत्वानिर्वचनीयत्वसिद्धये विशेषणानीत्यभिप्रायः । येन विशेषणेन विना स्वाभिमतार्थो न सिध्यति तस्यैव साध्यविशेषणत्वात् । अन्यथाऽर्थान्तरतानिवृत्तये विशेषणं नोपादीयेत । न ह्युपादानापरोक्षज्ञानजन्यत्वसाध्येऽदृष्टप्रागाभावेत्यादि विशेषणं विना कार्यत्वमप्रयोजकं भवति । उद्देश्यासिद्धेः प्रकृतेऽपि तुल्यत्वात् ।

अत्रापि स्वदेशगतेत्येतदतिरिक्तविशेषणानां पूर्वोक्त एवार्थः । तैश्च यथाक्रममिच्छादिप्रागभावः स्वजनकादृष्टात्मत्वादीनि स्वयञ्च व्यावर्त्यन्ते । परिशिष्टस्वदेशगतपदस्यार्थं वदन् तद्व्यावर्त्यमाह—अत्र चेति । संयोगादीति । तन्तुसंयोगपटादिकार्यप्रागभावानां चिकीर्षादिद्वारा संयोगादिकार्योत्पादकतन्त्वादिज्ञाननिवर्त्यत्वात्तत्पूर्वकतयाऽर्थान्तरतावारणाय स्वदेशगतपद-

मित्यर्थः । एवं तावत् सर्वविशेषणव्यावर्त्यसत्त्वान्न कस्यापि वैयर्थ्यमित्युक्तम् । इदानीं तु एकेनापि विनोद्देश्यप्रतीत्यसिद्धेः सर्वमर्थवदित्याह—अथ वेति । यदुक्तं येन विशेषणेन विना हेतुरप्रयोजकः तेनैव साध्यं विशेषणीयमिति, तत्राह—येनेति । हेत्वप्रयोजकत्वनिवारकस्यैव साध्यविशेषणत्वे जीवो ब्रह्मप्रतियोगिकधर्मिसमानसत्ताकभेदवानित्यादि त्वदीयप्रयोगे धर्मिसमानसत्त्वादिविशेषणोपादानं न स्यात् । तेन विनाऽसर्वज्ञत्वादिहेतोरप्रयोजकत्वाभावादित्याह—अन्यथेति । किं च हेतुकैरपि क्षित्यादिकमदृष्टप्रागभावव्याप्यप्रागभावाप्रतियोग्युपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षाकृतिमज्जन्यं कार्यत्वादिति प्रयोगेऽदृष्टप्रागभावेत्यादि जीवातिरिक्तसिद्धय एवोपात्तं न तु हेतोरप्रयोजकत्वाभावायेत्याह—न हीति । तस्मात् तत्र विशेषणाभावे उद्देश्यासिद्धिमात्रं न तु प्रकृतेऽपि तुल्यमित्याह—उद्देश्येति । यदप्युक्तं नीलधूमजन्यवह्निप्रतीतेरुद्देश्यत्वाद्धेतावपि व्यर्थविशेषणता न स्यादिति तद् दूषयति—नीलेति ।

नीलधूमप्रतिबन्दी त्वतितुच्छा । तेन विनापि तत्साध्यवह्नेः सिद्धत्वात् । हेतुरपि स्वसमानाधिकरणविशिष्टज्ञानध्वंसोत्पत्तिसमयानाधारस्थितिकचाक्षुषसविकल्पकप्रथमालोकान्यान्यत्वादिति विवक्षितः ।

व्याप्तिपक्षधर्मताबलेनैव हेतोर्गमकत्वात् तदनुपयुक्तविशेषणं विनाप्यभिमतसाध्यसिद्धेस्तद् व्यर्थमित्यर्थः। अप्रकाशितार्थप्रकाशकत्वादित्यत्र विवक्षितहेतुमाह-हेतुरपीति। एवं पक्षीकृतज्ञानं तत्समानाधिकरणं यद्विशिष्टज्ञानं तद्ध्वंसोत्पत्तिसमयोऽनाधारो यस्याः स्थितेः तादृशस्थितिकं यच्चाक्षुषं सविकल्पकं तच्च प्रथमालोकश्च न इत्यन्यत्वादित्यर्थः। अन्धकारनिवर्तकालोकः प्रथमालोकः तदनिवर्तकालोके व्यभिचारवारणाय प्रथमेति। असिद्धिसाधनवैकल्यपरिहाराय निर्विकल्पके व्यभिचारवारणाय च सविकल्पकेत्यादि। अन्यान्यत्वस्य तदुभयानुगताखण्डधर्मत्वान्न व्याप्यतावच्छेदकगौरवम्। न चोपाधेरखण्डत्वे तदतिरिक्तजात्यसिद्धिरिति वाच्यम्। इष्टापत्तेः। पराभिमतसुखत्वनिर्विकल्पकजन्यसुखविषयकसविकल्पके व्यभिचारवारणाय चाक्षुषेति। धारायां द्वितीयादिज्ञाने व्यभिचारवारणाय ज्ञानेत्यादि। द्वितीयादिज्ञानस्य नियमेन प्रथमादिज्ञानध्वंसोत्पत्तिसमयाधारस्थितिकत्वान्न तत्र व्यभिचारः। न चैवमपीच्छाव्यवहितघटज्ञानविनाशकालोत्पन्नतनघटज्ञाने व्यभिचार इति वाच्यम्। चाक्षुषपदेन विजातीयाव्यवधानेन चक्षुःसन्निकर्षजन्यत्वस्य विवक्षितत्वादस्य चातथात्वात्। पक्षीभूतज्ञानस्यापि निर्विकल्पकध्वंसोत्पत्तिकालीनस्थितिकत्वादसिद्धिवारणाय विशिष्टेति। एवमपि पुरुषान्तरीययत्किंचिद्विशिष्टज्ञानध्वंसोत्पत्तिकालीनस्थितिक-

त्वादसिद्धिः स्यात्तद्वारणाय स्वसमानाधिकरणेति।

विवक्षान्तरमाह—एतज्ज्ञानेति।

एतज्ज्ञानविषयदेशीयान्धकारस्थितिकप्रत्यक्षत्वे सति एतज्ज्ञानोत्पत्तिसमये एतद्विषयसम्बन्धित्वात्।

एतज्ज्ञानं पक्षीकृतज्ञानं तस्य यो विषयः तद्देशीयान्धकारस्थितिसमये अस्थितिः स्थित्यभावप्रयोगो वा रूपं यस्य तत्तथा तच्च तत्प्रत्यक्षं च तत्त्वे सति एतस्य ज्ञानस्योत्पत्तिसमये एतस्य ज्ञानस्य यो विषयः तत्सं-बन्धित्वादित्यर्थः। देशान्तरीयद्वितीयादिप्रमाया व्यभिचारवारणायैतद्विषयसंबन्धित्वादिति। धारागतद्वितीयादिज्ञानव्यावृत्तये एतज्ज्ञानोत्पत्तिसमय इति। न चैवमप्येतदुत्पत्तिसमय एतद्विषयसम्बन्धिपरकीयधारायां व्यभिचार इति वाच्यम्। परकीयप्रथमज्ञानस्यापि पक्षत्वेन तदुत्पत्तिकाले परकीयद्वितीयादिज्ञानस्य तद्विषयसम्बन्धित्वाभावात्। एतज्जनकनिवृत्तये प्रत्यक्षेति। एतद्विषयपरकीयानुमितौ व्यभिचारवारणाय अन्धकारेति। एतद्विषयज्ञानसमकालीनैतद्विषयपरकीयानुमितिविशेषस्य तादृशान्धकारस्थितिसमयस्थितिकत्वेऽपि चाक्षुषज्ञानालोकवत्तत्प्रयोजकरूपवत्त्वाभावान्न तत्र व्यभिचारः। पक्षीकृतज्ञानस्यापि देशान्तरीयान्धकारकालीनत्वादसिद्धिवारणायैतज्ज्ञानविषयदेशीयेति। न च प्रथ-

मालोकस्य द्वितीयाद्यालोकजन्यज्ञानकाले तद्विषयसन्निधित्वाभावात्साधनवैकल्यमिति वाच्यम्। प्रथमालोकजन्यज्ञानस्यैव पक्षत्वात्। यदा द्वितीयसाध्यं प्रत्युक्तहेत्वोः प्रयोगः तदा न तयोर्धाराव्यावर्तकविशेषणमुपादेयम्। तेन विनापि तत्र पूर्वज्ञाननिवर्तकतया तद्द्वयस्य सत्त्वेन व्यभिचाराभावात्।

विवक्षान्तरमाह—एतद्विषयेति।

एतद्विषयावारकनिवर्तकत्वादिति वा घटादिविषयान्धकारनिवर्तकालोको दृष्टान्तः। न चाप्रयोजकत्वम्। उक्तप्रमाणज्ञानस्य भावरूपाज्ञानविषयविषयत्वाभावे धारावाहिकद्वितीयादिज्ञानस्येवाप्रकाशितार्थप्रकाशत्वाभावप्रसङ्गात्।

इदं विशेषणमन्ययोगव्यवच्छेदपरम्। तथा च एतस्य पक्षीकृतचाक्षुषज्ञानस्य यो विषयो रूपविशिष्टद्रव्यं तन्मात्रस्य यदावारकं तन्निवृत्तौ तदन्यकारणत्वादित्यर्थः। अदृष्टेश्वरादेरन्यावारकनिवृत्तावपि हेतुत्वान्न तत्र व्यभिचारः। एतद्विषयावारकस्य स्वनिवृत्तौ कारणत्वेऽपि तदन्यत्वाभावान्न तत्रापि व्यभिचारः। एतद्विषयावारकपदेनैतद्विषयो नास्तीत्यादिव्यवहारयोग्यताप्रयोजकमुच्यते। तच्चैतज्ज्ञानप्राक्काले नियतम्। एतज्ज्ञानादेतद्ज्ञानं निवृत्तमित्येवमनुभूयमानमज्ञानं स्वनिवर्त्तकज्ञानप्रतिबन्धकान्धकारश्च। तथा च तद्ज्ञाने भावत्ववि-

प्रतिपत्तावपि तद्भाने तन्निवर्तकत्वस्यानुभवसिद्धत्वान्नासिद्धिः, न वा दृष्टान्ते साधनवैकल्यम् । तमसोऽभावत्वस्यापि विवरणाचार्यैरेव साधितत्वात् तस्यालोकाभावत्वप्रयुक्तसाध्यवैकल्यशङ्कापि न कार्येत्यभिप्रेत्याह—घटादीति । विपक्षे बाधकतर्काभावादप्रयोजको हेतुरित्युक्तं निरस्यति—न चेति । पक्षीभूतज्ञानस्याज्ञातार्थविषयत्वमुभयवादिसम्मतम् । तद्विषयेऽज्ञातत्वं च चिदंशे भावरूपाज्ञानविषयत्वं जडांशे तु तदवच्छेदकत्वम् । अन्यस्यानिरूपणात् । ततो भावरूपाज्ञानाभावे तदनुपपत्तिरित्यर्थः ।

ननु स्वप्रागभावकालीनत्वमेव स्वविषयस्याज्ञातत्वमित्यत आह—स्वप्रागभावेति ।

स्वप्रागभावसमानकालीनविषयविषयत्वस्योक्तद्वितीयादिबुद्धिसाधारणत्वात्, लाघवेनाप्रकाशशब्दस्य प्रकाशप्रतियोगिभावविषयत्वात्, अभावत्वस्य दुर्निरूपत्वाच्च ॥

ननु स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणतत्समानविषयज्ञानासमानकालीनस्वविषयज्ञानप्रागभावकालीनत्वं विषयस्याज्ञातत्वमिति चेत् न । अतीतादेरज्ञातताऽभावप्रसङ्गात् । न च तादृशप्रागभाव एवाज्ञातत्वमिति वाच्यम् । प्रमेयतया ज्ञाते घटत्वाकारेणाज्ञातताऽभावप्रसङ्गात् । न च समानविषयेत्यत्र समानप्रकारकत्वमपि

विवक्षितमिति वाच्यम् । तथापि प्रमेयवानिति ज्ञाते घटे तदभावप्रसङ्गात् ।

ननु प्रमेयवानिति ज्ञाने घटत्वं प्रमेयतया प्रकारो न घटत्वत्वाकारेणेति चेत् न । घटत्वनिर्विकल्पकल्पकल्पकेऽपि तदभावेन तदाऽप्यज्ञातताप्रसङ्गात् । प्रमेयवानिति ज्ञाने घटत्वविशेषणतया घटत्वताया अपि प्रतीतेश्च ।

किं चाशोकग्रन्थोक्तविधया परोक्षतो ज्ञानेऽपि चन्द्रादौ न जानामीत्यनुभूयमानमज्ञातत्वं न स्यात् । न च स्वप्रतियोगिसमानाधिकरणत्समानविषयप्रकारकप्रत्यक्षज्ञानासमानकालीनस्तज्ज्ञानप्रागभावस्तदज्ञाततेति वाच्यम् । नित्यातीन्द्रियेष्वज्ञातत्वाभावप्रसङ्गात् । किं च भावरूपाज्ञानविषयत्वे लघुशरीरे ज्ञातता पदार्थे सम्भवति, त्वदुक्तं गुरुशरीरं न तदर्थ इत्याह— लाघवेनेति । किं च ज्ञानप्रागभावस्याज्ञानत्वरूपत्वे यस्य यत्र पक्षेऽपि न विशेषज्ञानं तं प्रति तत्राज्ञातता न स्यात् । न च तत्र पुरुषान्तरीयज्ञानात्यन्ताभाव एवाज्ञाततेति वाच्यम् । अतिप्रसङ्गस्योक्तत्वात् । किं च परमते सुषुप्त्यादौ ज्ञानप्रागभावस्याज्ञातत्वनिर्वाहाय तद्विषयज्ञानतत्प्रागभावावावश्यकौ । एवं तत्प्रागभावस्यापि तन्निर्वाहाय तद्विषयज्ञानान्तरतत्प्रागभावावित्यनन्ताप्रामाणिकज्ञानतत्प्रागभावाद्यापत्तिः । किं च सति प्रागभावेऽयं प्रलापोऽर्थवान् हारावदुलिदुग्धप्राय इत्यु-

क्तमित्याह—अभावत्वस्येति । प्रागभावत्वस्येत्यर्थः ।

ननु प्रमाणजन्यावृतिस्तदवच्छिन्नचैतन्यं वा प्रमाणज्ञानं तत्र चक्षुर्गम्यवृत्ते रूपादिरहितविषयावच्छिन्नचैतन्यविषयत्वायोगात्कथं ततस्तद्विषयाज्ञाननिवृत्तिः वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयेणाध्यासिकसम्बन्धस्याप्यभावात् ततः कथं तत्प्रकाश इति चोद्यमपवदति—न चेति ।

न च प्रमाणज्ञानस्य घटतदवच्छिन्नचैतन्याविषयस्य कथमज्ञाननिवर्तकत्वं वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्ये विषयस्यानारोपितत्वेन तदसंबन्धादविषयत्वात्, चैतन्यस्य च रूपादिहीनस्याविषयत्वादिति वाच्यम् । विषयाधिष्ठानचैतन्यस्यैव वृत्तिप्रतिबिम्बितत्तया तदभेदेन तत्संबन्धस्यैव तत्संबन्धत्वात् रूपादिहीनस्यैव चैतन्यस्य घटादिसत्तारूपेण सर्वप्रमाणविषयत्वात् । अत एव वृत्त्यज्ञानयोः समानाश्रयत्वमपि । एवं चित्सुखाचार्यानुमानमपि तत्र प्रमाणम् । तत्र च जन्यसविकल्पकाजन्यदेवदत्तघटचाक्षुषप्रमाणज्ञानं पक्षः । अतो न सुखादिप्रत्यक्षे बाधः ।

तत्र तावद् वृत्त्यवच्छिन्नचैतन्यस्य विषयासम्बन्धोऽ

सिद्ध इत्याह—विषयेति । विषयदेशव्याप्योत्पन्नया वृत्त्या विषयाधिष्ठानचैतन्यस्याप्यवच्छिन्नत्वेन तदा प्रमातृप्रमाणप्रमेयचैतन्यानामेकोपाध्याक्रान्तत्वेनाभेदाद्विषयस्याधिष्ठानचैतन्येनाध्यासिकतादात्म्यवत्त्वात्तद्द्वारा प्रमात्रव्यवहितत्वादपरोक्षतया प्रकाशोपपत्तिरित्यर्थः । अनवच्छिन्नचैतन्यस्य चाक्षुषवृत्तिविषयत्वाभावेऽपि अविच्छिन्नस्य सर्वप्रमाणगम्यतया वक्ष्यमाणत्वात्तद्विषयवृत्त्या तदज्ञाननिवृत्त्युपपत्तिरित्याह—रूपादीति । वृत्त्याश्रयप्रमातृचैतन्यस्याज्ञानाश्रयाधिष्ठानचैतन्यस्य चैकोपाधिसम्बन्धेनाभेदात्तयोर्निवर्त्यनिवर्त्तकभावप्रयोजकसामानाधिकरण्यमप्युपपन्नमित्याह—अत एवेति । देवदत्तप्रमा देवदत्तगतप्रमाप्रागभावातिरिक्तानादेर्निवर्तिका प्रमात्वात् सम्मतप्रमावदित्यनुमानेऽपि परोक्तदोषोद्धारायाह—एवमिति । तत्र विवक्षितं पक्षमाह—तत्र चेति । अत्रापि धारायां द्वितीयादिज्ञाने बाधवारणाय सविकल्पकाजन्येति । असम्भववारणाय जन्येति । उत्तरविशेषणकृत्यमाह—अत इति ॥

यदुक्तं देवदत्तगतत्वं प्रमात्प्रागभावयोरन्यतरस्य विशेषणम्, उत तदतिरिक्तानादेरिति तत्राह—साध्ये चेति ।

साध्ये च देवदत्तस्थत्वं प्रमाप्रागभावस्य

विशेषणम् । उक्तप्रमाया देवदत्तपदार्थान्तःकरण निष्ठत्वेन तत्प्रागभावस्यापि तत्र सत्त्वात् । प्रमात्वमेव हेतुः । न च धारावाहिकद्वितीयादि-बुद्धौ व्यभिचारः । तत्रापि पक्षप्रमाप्रागभावाति-रिक्तस्वप्रागभावनिवर्तकतया साध्यसत्त्वात् । न च प्रमापदं व्यर्थम् । देवदत्तदुःखप्रागभावातिरि-क्तस्वप्रागभावनिवर्तकतयाऽर्थान्तरत्वपरिहारार्थ-त्वात् । प्रमापदेन च पक्षीभूतप्रमाव्यक्तेरेव ग्रहणान्न पुनरप्यर्थान्तरता ।

यदप्युक्तं चित्रदीपे देवदत्ते प्रमातत्प्रागभावयोरसंभव इति तत्राह—उक्तेति। देवदत्तः करोति देवदत्तो भुंक्त इत्या-दिप्रयोगेषु कर्तृभोक्तृरूपस्यैव तच्छब्दार्थत्वेनावगमात्क-र्तृत्वादेश्च चित्तादात्म्यापन्नान्तःकरणधर्मतया तत्प्र-योजकप्रमातृत्वमपि तस्यैवेति नोक्तदोष इत्यर्थः । इदं च साध्यं प्रागभावनिवृत्तिः प्रतियोग्यतिरिक्तैवेति मते । ततश्च नेच्छाप्रागभावादिनाऽर्थान्तरता । अत्र हेतुर्यथा श्रुत एव इत्याह-प्रमात्वमेवेति । तर्हि धारायां परोक्षप्र-मायां च व्यभिचार इत्यत आह—न चेति । प्रमापदस्य पक्षमात्रपरत्वात् धारादौ पक्षीकृतप्रमाप्रागभावातिरि-क्तस्वप्रागभावनिवर्तकत्वस्य सत्त्वान्न व्यभिचार इत्यर्थः । देवदत्तगतप्रागभावातिरिक्तेत्येतावतापीष्टसिद्धेः प्रमेति

व्यर्थमित्युक्तं दूषयति—न चेति। नन्वेवमपि देवदत्तगतपटप्रमाप्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्तकत्वेनार्थान्तरता किं न स्यादित्यत आह—प्रमापदेनेति। पक्षीकृतप्रमाव्यक्तिष्वेकव्यक्तेरितरव्यक्तिप्रागभावातिरिक्तस्वप्रागभावनिवर्तकत्वात्। एवमितरव्यक्तिष्वप्युक्तसाध्यसंभवादर्थान्तरतेति न शङ्कनीयम्। एकप्रमाव्यक्तेरेव पक्षीकरणादित्यभिप्रेत्योक्तं—व्यक्तेरेवेति। न चैवं देवदत्तगतत्वविशेषणं व्यर्थमिति वाच्यम्। पक्षीकृतप्रमाया अधिष्ठानरूपस्वप्रागभावातिरिक्तान्तःकरणगतप्रागभावनिवर्तकत्वेनार्थान्तरतापरिहारार्थत्वात् देवदत्तगतप्रमानिवर्त्याज्ञाने देवदत्तगतत्वस्यावश्यकत्वात्तस्य चाज्ञानस्य स्वनिवृत्तिप्रागभावरूपत्वाच्च पक्षीकृतप्रमायां देवदत्तगतप्रागभावातिरिक्तनिवर्त्तकत्वं बाधितमिति प्रमापदमिति वा द्रष्टव्यम्।

पूर्वानुमानोक्तविपक्षबाधकतर्काणामत्रापि प्रसङ्गात् परोक्तप्रयोजकत्वमपि नास्तीत्याह—न चेति।

न चाप्रयोजकः। तर्काणामुपन्यस्तत्वात्। अत एव नाभाससमानता। यत्तु चैत्रप्रमा चैत्रगतस्याभावातिरिक्तस्यानादेर्न निवर्त्तिकेत्यादि सत्प्रतिपक्षत्वं, तच्चैत्रप्रमा चैत्रगतप्रागभावनिवर्तिका न भवतीत्याभाससमानतयाऽनुकूलतर्काभावेन च निरस्तम्। "अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः" "अ-

ज्ञानेनावृतं ज्ञानम्" इत्याद्यागमोऽपि तत्र प्रमाणम् । एवं त्रिगुणात्मकपरिणामिज्ञाननिवर्त्यादिविषयमायाश्रुतिरपि भावरूपाज्ञाने प्रमाणम् । तस्य तदात्मकत्वात् ।

यदुक्तं देवदत्तप्रमा देवदत्तगतप्रमाप्रागभावातिरिक्ताऽनाद्यभावनिवर्तिका प्रमात्वादित्याभाससाम्यमिति तदप्ययुक्तम् । तर्कोपोद्बलितत्वेन ततो वैषम्यान्निरस्तमित्याह—अत एवेति । आभाससाम्यम् अप्रयोजकत्वं च परोक्तप्रतिपक्षानुमानस्यैव, ततश्च नास्य सत्प्रतिपक्षत्वमपीत्याह—यच्चेति । भावरूपाज्ञाने श्रुतिस्मृती अपि प्रमाणयति—अविद्यायामिति । अविद्यारूपावरणे वर्तमानास्तदावृता अन्यल्लौकिकश्रेयोविलक्षणं स्वप्रकाशस्वस्वरूपनित्यनिरतिशयानन्दरूपश्रेयो न जानन्तीति श्रुत्यर्थः । अनिर्वचनीयाज्ञानं विनाऽन्यस्य स्वरूपतः प्रकाशतश्च प्रत्यावरकत्वायोगात् । तदेवात्राविद्यादिपदार्थः । अज्ञानेनावृतं ज्ञानमित्यत्रापि स्वप्रकाशस्वरूपभूतज्ञानावरकत्वेनोक्तमनिर्वनीयाज्ञानमेवेति भावः । "देवात्मशक्तिं स्वगुणैर्निगूढम्" "मायां तु प्रकृतिं विद्यात्" "भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" "यमाद्यन्यदिवन्यादिश्रुतिमभिमेत्याह—एवमिति । अपिशब्देन "दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्यया" "यो

माययेदं पुरुरूपया सृजत्" "त्वय्युद्भवाश्रयति यः त्रिविधो विकारो" "मायान्तरा यतति न ह्यपवर्गयोर्यत्" "तरत्यविद्यां विततां" हृदि यस्मिन्निवेशिते "योगी मायाम्" इत्यादिस्मृतिः सङ्गच्छते। मायाविद्ययोर्भेदान्माया श्रुतिरविद्यायां न मानमित्यत आह—तस्येति। अज्ञानस्य ज्ञाननिवर्त्यत्वेनानिर्वचनीयत्वान्मायाया अपि तथात्वात्तयोरेकलक्षणवत्त्वादभेद इत्यर्थः।

तत्र तावदविद्याया ज्ञाननिवर्त्यत्वेनानिर्वचनीयत्वमुपपादयति—तथा हीति।

तथा हि अविद्या तावत् ज्ञाननिवर्त्यानिर्वचनीया सतोऽसतो वा ज्ञानानिवर्त्यत्वात्। सतोऽपि ज्ञाननिवर्त्यत्वे पटादेरपि तन्त्वादिज्ञाननिवर्त्यत्वप्रसङ्गात्। असतश्च ध्वंसाप्रतियोगित्वात्। ननु स्वाश्रयगतस्वाभावप्रमा निवर्तिका। अन्यथा रजताभावभ्रमादपि तन्निवृत्त्यापातात्। अभावज्ञानस्यैव भावविरुद्धत्वाच्च। न चैवं सत्यरजतस्यासत्यत्वाभावात् न निवृत्तिरिति वाच्यम्। विरोधिज्ञानमात्रस्य निवर्तकत्वे ज्ञानमात्रनिवर्त्यत्वस्यैव मिथ्यात्वप्रयोजकत्वेन तस्यापि तदापत्तेः। पटाद्याश्रयतन्त्वादौ च न पटाभावप्रमा संभवति इति चेत् न। रजताद्याश्रयशुक्तिकादावपि

तदसंभवेन रजतस्यापि ज्ञानादनिवर्त्त्यत्वप्रसङ्गात् ।

ज्ञाननिवर्त्येति । ज्ञानेनाज्ञानं निवृत्तमित्यनुभवात् ।

ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः ।

"तरत्यविद्यां विततां हृदि यस्मिन्" इत्यादि वचनाच्चेत्यर्थः । सतः किं स्वविषयज्ञानान्निवृत्तिः उत स्वाश्रयज्ञानात् ? । नाद्यः । आत्मनोऽपि तत्प्रसङ्गादित्यभिप्रेत्य द्वितीयं दूषयति—सतोऽपीति । सत्त्वे ज्ञाननिवर्त्यत्वानुपपत्तिश्चेत्तर्ह्यज्ञानमसदेवास्त्वित्याशङ्क्याह—असतइति । सतोऽपि ज्ञानविशेषनिवर्त्त्यत्वमिति शङ्कते—नन्विति । निवर्तिकेति । स्वस्येति शेषः । तत्र प्रमापदकृत्यमाह—अन्यथेति । सत्यरजताश्रये तदभावज्ञाने सत्यपि तदनिवृत्तेस्तत्प्रमैव निवर्त्तिकेत्यर्थः । अन्यज्ञानस्यान्यनिवर्त्तकत्वेऽतिप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह—अभावेति । ननु सत्यरजतस्य स्वाश्रये स्वाभावभ्रमादनिवृत्तिर्न तस्य प्रमात्वाभावप्रयुक्ता, किं तु स्वस्यासत्यत्वाभावादेव । तथा च स्वाश्रये स्वाभावज्ञानमात्रमेव स्वनिवृत्तौ कारणमिति चेत् न । तथा सति सत्यरजतस्यापि तादृशज्ञाननिवर्त्यत्वापातेन तत्प्रयुक्तासत्यत्वस्याप्यापातात् । ततश्चासत्यत्वाभावा-

दिति हेतोरसिद्ध्यापात इत्याह—न चेत्यादिना । अभावप्रमैव निवर्तिकेति पक्षे नातिप्रसङ्ग इत्याह—पटेति । ज्ञाननिवर्त्यस्यासत्यत्वनियमाभावे शुक्तिरजतस्यापि तदसिध्यापाताच्छुक्तौ तदभावप्रमाया अप्यभावापातात् ततस्तन्निवृत्त्यसंभव इति दूषयति—न रजतेति ।

ननु रजतस्य दोषजन्यत्वादिप्रयुक्तमेव मिथ्यात्वं, ततो नोक्तदोष इत्यभिप्रेत्य शङ्कते—नन्विति ।

नन्वसत्यस्याश्रयेऽभावप्रमा संभवतीति चेत् न। ज्ञाननिवर्त्यस्य सत्यत्वानियमाभावे शुक्तिरजतस्यापि तदसिद्धेः। किं च कार्याभावप्रमा नाविद्यानिवर्तिका। रजताभावप्रमायां सत्यामपि शुक्तित्वाद्यदर्शनात्। अन्यथा रजतमिदं नेति प्रत्यक्षावगते किमिदमिति जिज्ञासाविरहप्रसङ्गात्, अज्ञानाभावस्य च पूर्वमप्रतीतेः। किन्तु स्वाश्रयविशेषशुक्तित्वाद्यवच्छिन्नचैतन्यज्ञानमेव। सत्यस्याप्याश्रयज्ञानान्निवृत्तौ तत्त्वादिज्ञानादपि पटादिनिवृत्तिप्रसङ्गस्तदवस्थ एव ॥

न तावद्दोषजन्यत्वं मिथ्यात्वप्रयोजकम्। सत्यत्वेऽपि घटादेर्दण्डादिजन्यत्ववत्तदुपपत्तेः। नाप्यर्थक्रियाऽभावप्रयुक्तं तत्। कोमलदण्डादौ तत्सत्त्वेऽप्यसत्यत्वाभावात्,

ज्ञानाद्यर्थक्रियायाः शुक्तिरजतादावपि सत्त्वात् । नापि प्रतिपुरुषमसाधारणत्वं तत्प्रयोजकम् । द्वित्वसुखादौ तत्त्वत्वेऽप्यसत्यत्वाभावात् । नापि दारुच्छेदादिस्वोचितकारणाभावात् तन्मिथ्यात्वं तृणजन्यवन्हौ मण्यादेरिव शुक्तिजन्यरजते तस्याकारणत्वात् । तस्मात् ज्ञाननिवर्त्यत्वमसत्यस्यैवेति तदेव तत्प्रयोजकम् । ततश्च ज्ञाननिवर्त्याज्ञानस्याप्यावश्यकमसत्यत्वमित्यभिप्रेत्याह—न ज्ञाननिवर्त्यस्येति । किं चाज्ञानमपि स्वाभावप्रत्ययैरेव निवर्त्यते उत स्वकार्याभावप्रमया: ? । न द्वितीयः । शुक्तौ रजताभावज्ञानेऽपि शुक्त्यज्ञानस्य क्वचित्तदवस्थत्वादित्याह—किं चेति । आद्ये दोषमाह—अज्ञानेति । अज्ञानस्य यावत्सत्त्वमुपलभ्यमानत्वेन तन्निवृत्तेः पूर्वं तदभावप्रतीत्ययोगात्, तस्य सत्यत्वे तत्काले तदाश्रये तदभावप्रतीतेः प्रमात्वायोगाच्चेत्यर्थः । उक्तरीत्याऽभावज्ञानस्याज्ञानादिनिवर्त्तकत्वायोगादधिष्ठानज्ञानमेव तन्निवर्त्तकमिति परिशेषयति—किं त्विति । तर्हि तदेव सत्यस्यापि निवर्त्तकमस्त्वित्याशङ्क्याह—सत्यस्यापीति । सिद्धान्ते तु तन्त्वादिज्ञानस्य पटाद्युपादानभूताज्ञानताविरोधित्वान्न तन्निवर्तकतेति भावः ।

ननु ज्ञाननिवर्त्यस्यासत्यत्वं नापेक्षते सत्यस्यापि तद्दर्शनादिति शङ्कते—नन्विति ।

ननु सुहृज्ज्ञानं सत्यस्य दुःखस्य कपिलादिदर्शनं च सत्यस्य पापस्य निवर्तकमित्यन्वयव्यतिरेकाभ्यां स्मृतेश्चावगतमिति चेत् न । उत्पन्नानुत्पन्नदुःखयोः सुहृद्दर्शनानिवर्त्यत्वात् । सुखं प्रत्येव तस्य हेतुत्वात् । "अग्निचित्कपिला सत्री" इति स्मृतेश्च न ज्ञानमात्रात्पापनिवृत्तिरर्थः । पश्यतामपि म्लेच्छानां तन्निवृत्त्यभावात्, किं तु श्रद्धाद्यङ्गविशिष्टादेव । एतेन ब्रह्मज्ञानमात्रं नाज्ञाननिवर्त्तकम् । अध्ययनश्रवणादिनियमविशिष्टस्यैव तस्य निवर्तकत्वात् । भाषाप्रबन्धादिनाऽनधीतवेदान्तजन्येनासंभवादिप्रतिबद्धेन ज्ञानेन तदनिवृत्तेरिति नवीनोक्तं प्रत्युक्तम् ।

स्मृतेरिति ।

अग्निचित्कपिला सत्री राजा जिष्णुर्महोदधिः ।
दृष्टमात्राः पुनन्त्येते तस्मात्पश्येत नित्यशः ॥

इति स्मृतेः कपिलादि दर्शनं पापनिवर्त्तकमित्यवगतमित्यर्थः । ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं निवर्त्यस्यासत्त्वेन नियतम् ।

ज्ञानैकनिवर्त्यत्वं च ज्ञाननिवर्त्यातिरिक्तभावविशेषकारणापेक्षज्ञानजन्यध्वंसप्रतियोगित्वं, स्वाश्रयप्रमाकालनियतध्वंसप्रतियोगित्वं वा । तथा च नासंभवः । न चेच्छादौ व्यभिचार इत्यभिप्रेत्याह—नेति । तत्र तावत् सुहृद्दर्शनदुःखनिवर्तकमेव न भवति उत्पन्नदुःखस्यस्वज्ञाननिवर्त्यत्वादनुत्पन्नस्य केनापि निवर्तयितुमशक्यत्वादित्याह—उत्पन्नेति । सुहृद्दर्शनस्य दुःखाभावेऽन्वयादिकमपि नेत्याह—सुखमिति । पापस्याप्यग्निचिदादिज्ञानैकनिवर्त्यत्वं नोक्तस्मृत्यर्थः, किं तु विशेषकारणमपेक्ष्य तन्निवर्त्यत्वमित्याह—अग्निचिदिति । "तस्मात्पश्येत नित्यशः" इति पापनिवृत्तेरपि शेषकारणाधीनत्वात् । ज्ञानैकनिवर्त्यत्वमसंभवीति परोक्तचोद्यमपवदति—एतेनेति ।

एतच्छब्दार्थमाह—अध्ययनादीति ।

अध्ययनादिनियमस्य ज्ञानोत्पादहेतुत्वेनोत्पन्नज्ञानस्य तदनपेक्षणात् । अन्यथा "ज्ञानादेव तु कैवल्यम्" "नान्यः पन्था" इत्यादिमुक्त्युपायावधारणश्रुतिविरोधात्, स्त्रीशूद्रयोर्भाषाप्रबन्धज्ञानादप्यविद्यानिवृत्तेः वेदाधिकारिणां च तस्य निषेधादहेतुत्वात् ।

विविदिषावाक्येनाध्ययनादिनियमानां विविदिषाद्वारा पुरुषार्थपर्यवसानमपि सत्तावधारणात्मकज्ञान एव विनियुक्तत्वाच्छ्रवणादीनामपि ज्ञानोद्देशेनैव विहितत्वात्, उत्पन्नज्ञानस्याविद्यानिवृत्तौ न तदतिरिक्तकारणापेक्षेत्यर्थः । तदुक्तम्—

सर्वं कर्माखिलं पार्थ ज्ञाने परिसमाप्यते, इति ।

ननु "मद्भक्तः संगवर्जितः" "निर्वैरः सर्वभूतेषु" "यः समामेति" इत्यादिवचनाद्भक्तिरपि मोक्षहेतुरिति चेत् न । "प्रियो हि ज्ञानिनोऽत्यर्थम्" इत्यादिनाऽद्वैतज्ञानस्यैव परमभक्तित्वाभिधानात्तदन्यभक्तेर्मोक्षहेतुत्वं श्रुत्यादिविरुद्धमित्याह—अन्यथेति । अध्ययनादिनियमस्य मोक्षेऽनुपयोगे हेत्वन्तरमाह—स्त्रीशूद्रयोरिति ।

"स्त्रियो वैश्यास्तथा शूद्रास्तेपि यान्ति परां गतिम्" ।

इत्यादिना स्त्र्यादीनामपि मुक्त्यवगमात् । तेषां च वेदश्रवणादेर्निषिद्धत्वेन तद्विचारासंभवाद्भाषाप्रबन्धादिजन्यतत्त्वज्ञानेनैवाविद्यानिवृत्तिरिति नाध्ययननियमादेस्तत्रोपयोगः। ज्ञानेन तु विविदिषाद्वारा तस्य हेतुत्वाज्जन्मान्तरीयादपि तस्मात्तदुपपत्तिरिति भावः । तर्हि त्रैवर्णिकानामपि भाषाप्रबन्धजज्ञानान्मुक्तिः किं न स्यादित्यत आह—वेदेति । "न म्लेच्छितवै नापभाषितवै"इत्यादिना वैदिकस्य भाषाप्रबन्धादिपरिशील-

ननिषेधात्तस्य तत्राप्रवृत्तेर्निषेधमतिक्रम्य प्रवृत्तस्य तज्जनितदुरितेन प्रतिबन्धात्सम्यक्ज्ञानानुदयादिति भावः ।

तर्ह्यनधीतवेदवाक्यश्रवणे निषेधाभावात्तज्जन्यज्ञानादपि मोक्षः स्यादित्यत आह—एवमिति ।

एवमनधीतवाक्यजज्ञानमप्यध्ययननियमविधिसामर्थ्यादेव तत्र न हेतुः। असंभावनाद्यभावः प्रतिबन्धकाभावतया ज्ञानेनापेक्ष्यते न स्वकार्यहेतुतया । प्रतिबन्धकाभावस्याहेतुत्वात् । यच्च निदिध्यासनमदृष्टद्वाराऽज्ञाननिवर्त्तकं न ज्ञानमिति, तन्न । तस्यापि "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः" इति ज्ञानोद्देशेन विधानात्, लोके चाज्ञानस्य विनापि निदिध्यासनं ज्ञानादेव निवृत्तिदर्शनात् । "तस्याभिध्यानाद्योजनात्तत्त्वभावात् भूयश्चान्ते विश्वमायानिवृत्तिः" इति ध्यानस्यापि तन्निवर्तकत्वं श्रूयत इति चेत् । न, ध्यानस्य योजनाख्यसाक्षात्कारमात्रहेतुत्वेन श्रुतत्वात्, ध्यानस्यैवाज्ञाननिवर्तकत्वे योजनस्य वैयर्थ्यप्रसङ्गात्, ध्यानस्योक्तसाक्षात्कारहेतुत्वश्रुतिविरोधप्रसङ्गाच्च सत्यपि ध्याने लोके साक्षात्कारं विनाऽज्ञानानिवृत्तेश्च । तथा

च यत् ज्ञानमात्रनिवर्त्यं तदज्ञानमसत्यमेव । "व्रीहीनवहन्यात्" इत्यादिनियमविधिसामर्थ्याद्यथा तद्रहितव्रीहिभिरनुष्ठितो यागो न फलहेतुः, एवमाचार्याधीन "वेदमधीष्व" इत्यादिनियमविधिसामर्थ्यात्तद्रहितवेदवाक्यजन्यं ज्ञानं न मोक्षहेतुरित्यर्थः । ननु श्रवणादिसाध्यासंभावनाद्यभावसहकृतज्ञानस्यैवाविद्यादिनिवर्त्तकत्वात् सोऽपि तत्र हेतुरित्यत आह—असंभावनेति ।

एवं मूलाज्ञानस्यापि ज्ञानैकनिवर्त्यत्वमुक्तं तदनङ्गीकुर्वाणस्यैकदेशिनो मतमनूद्य दूषयति—यच्चेत्यादिना । व्यतिरेकव्यभिचारादपि निदिध्यासनं नाज्ञाननिवृत्तौ हेतुरित्याह-लोके चेति । निदिध्यासनस्य मायानिवर्त्तकत्वश्रवणान्मायाज्ञानयोरभेदात्तदेवाज्ञाननिवर्तकमिति शङ्कते—तस्येति । अभिध्यानादित्यस्याव्यवहितयोजनपदार्थसाक्षात्कारेणान्वये संभवति व्यवहितमायानिवृत्त्यन्वयो न कल्प्य इति दूषयति—न ध्यानस्येति ।

उक्तार्थानङ्गीकारे बाधकमाह—ध्यानस्यैवेति । न केवलयोजनश्रुतिवैयर्थ्यं किं तु "ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमान" इत्यस्या अपि विरोधापात इत्याह—ध्यानस्येति । अन्वयव्यभिचारमप्याह—सत्यपीति । अत्राप्यव्यभिचारात् ज्ञानैकनिवर्त्यत्वस्यासत्यत्वेन नियमः सिद्ध इत्याह—तथा चेति ।

धर्मावच्छेदं विना धर्मिमात्रावभासित्वेन यदा भावना क्रियते तदा निर्विचारः। एतावुभावपि विचारशब्देनोक्तौ। तदुक्तम् भाष्ये। वितर्कश्चित्तस्य स्थूल आलम्बने आभोगः सूक्ष्मे विचार इति। एवं ग्राह्यसमापत्तिरिति व्यपदिश्यते। यदा रजस्तमोलेशानुविद्धमन्तःकरणसत्त्वं भाव्यते तदा गुणभावाच्चिच्छक्तेः सुखप्रकाशमयस्य सत्त्वस्य भाव्यमानस्योद्रेकात्सानन्दः समाधिर्भवति। अस्मिन्नेव समाधौ ये बद्धधृतयस्तत्त्वान्तरं प्रधानपुरुषरूपं न पश्यन्ति ते विगतदेहाहङ्कारत्वाद्विदेहशब्देनोच्यन्ते। इयं ग्रहणसमापत्तिः। ततःपरं रजस्तमोलेशानभिभूतं शुद्धं सत्त्वमालम्बनीकृत्य या भावना प्रवर्तते तस्यां ग्राह्यस्य सत्त्वस्य न्यग्भावाच्चितिशक्तेरुद्रेकात्सत्तामात्रावशेषत्वेन समाधिः सास्मित इत्युच्यते। न चाहङ्कारास्मितयोरभेदः शङ्कनीयः यतो यत्रान्तःकरणमहमित्युल्लेखेन विषयान्वेदयते सोऽहङ्कारः। यत्र त्वन्तर्मुखतया प्रतिलोमपरिणामेन प्रकृतिलीने चेतसि सत्तामात्रमवभाति साऽस्मिता। अस्मिन्नेव समाधौ ये कृतपरितोषाः ते परं पुरुषमपश्यन्तश्चेतसः प्रकृतौ लीनत्वात्प्रकृतिलया इत्युच्यन्ते। सेयं ग्रहीतृसमापत्तिरस्मितामात्ररूपग्रहीतृनिष्ठत्वात्। ये तु परं पुरुषं विविच्य भावनायां प्रवर्तन्ते तेषामपि केवलपुरुषविषया विवेकख्यातिर्ग्रहीतृसमापत्तिरपि न सास्मितः समाधिर्विवेकेनास्मितायास्त्यागात्। तत्र ग्रहीतृभानपूर्वकमेव ग्रहणभानम् तत्पूर्वकं स्थूलग्राह्यभानमिति। स्थूलविषयो द्विविधोऽपि वितर्कश्चतुष्टयानुगतः, द्वितीयो वितर्कविकलस्त्रितयानुगतः, तृतीयो वितर्कविचारविकलो द्वितयानुगतः, चतुर्थो वितर्कविचारानन्दविकलोऽस्मितामात्र इति चतुरवस्थोऽयं सम्प्रज्ञात इति। एवं

सवितर्कः सविचारः सानन्दः सास्मितश्च समाधिरन्तर्धानादिसिद्धिहेतुतया मुक्तिहेतुसमाधिविरोधित्वाद्धेय एव। मुमुक्षुभिः ग्रहीतृग्रहणयोरपि चित्तवृत्तिविषयतादशायां ग्राह्यकोटौ निक्षेपाद्धेयोपादेयविभागकथनाय ग्राह्यसमापत्तिरेव विवृता सूत्रकारेण। 'चतुर्विधा ग्राह्यसमापत्तिः'। स्थूलग्राह्यगोचरा द्विविधा सवितर्का निर्वितर्का च। सूक्ष्मग्राह्यगोचरापि द्विविधा सविचारा निर्विचारा च। तत्र 'शब्दार्थज्ञानविकल्पैः सङ्कीर्णा सवितर्का'। शब्दार्थज्ञानविकल्पसंभिन्ना स्थूलार्थावभासरूपा सवितर्का समापत्तिः। स्थूलगोचरा सविकल्पकवृत्तिरित्यर्थः। 'स्मृतिपरिशुद्धौ स्वरूपशून्येवार्थमात्रनिर्भासा निर्वितर्का'। तस्मिन्नेव स्थूल आलम्बने शब्दार्थस्मृतिप्रविलये प्रत्युदितस्पष्टग्राह्याकारप्रतिभासितया न्यग्भूतज्ञानांशत्वेन स्वरूपशून्येव निर्वितर्का समापत्तिः। स्थूलगोचरा निर्विकल्पकवृत्तिरित्यर्थः। 'एतयैव सविचारा निर्विचारा च सूक्ष्मविषया व्याख्याता'। सूक्ष्मतन्मात्रादिर्विषयो यस्याः सा सूक्ष्मविषया समापत्तिर्द्विविधा सविचारा निर्विचारा च सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन एतयैव सवितर्कया निर्वितर्कया च स्थूलविषयसमापत्त्या व्याख्याता। शब्दार्थज्ञानविकल्पसहितत्वेन देशकालधर्माद्यवच्छिन्नः सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा सविचारा। शब्दार्थज्ञानविकल्परहितत्वेन देशकालधर्माद्यनवच्छिन्नः सूक्ष्मोऽर्थः प्रतिभाति यस्यां सा निर्विचारा। सविचारनिर्विचारयोः सूक्ष्मविषयत्वविशेषणात्सवितर्कनिर्वितर्कयोः स्थूलविषयत्वमर्थाद्व्याख्यातम्। 'सूक्ष्मविषयत्वं चालिङ्गपर्यवसानम्'। सविचाराया निर्विचारायाश्च समापत्तेर्यत्सूक्ष्मविषयत्वमुक्तम् तदलिङ्गपर्यन्तं द्रष्टव्यम्। तेन सानन्दसा-

स्मितयोर्ग्रहीतृग्रहणसमापत्त्योरपि ग्राह्यसमापत्तावेवान्तर्भाव इत्यर्थः । तथाहि पार्थिवस्याणोर्गन्धतन्मात्रं सूक्ष्मो विषयः आप्यस्यापि रसतन्मात्रम् तैजसस्य रूपतन्मात्रम् वायवीयस्य स्पर्शतन्मात्रं नभसः शब्दतन्मात्रं तेषामहङ्कारस्तस्य लिङ्गमात्रम्महत्तत्त्वम् तस्याप्यलिङ्गं प्रधानं सूक्ष्मो विषयः । सप्तानामपि प्रकृतीनां प्रधान एव सूक्ष्मताविश्रान्तेस्तत्पर्यन्तमेव सूक्ष्मविषयत्वमुक्तम् । यद्यपि प्रधानादपि पुरुषः सूक्ष्मोऽस्ति तथाप्यन्वयिकारणत्वाभावात्सर्वान्वयिकारणे प्रधान एव निरतिशयं सौक्ष्म्यं व्याख्यातम् । पुरुषस्तु निमित्तकारणं सदपि नान्वयिकारणत्वेन सूक्ष्मतामर्हति । अन्वयिकारणत्वाविवक्षायां पुरुषोऽपि सूक्ष्मो भवत्येवेति द्रष्टव्यम् । "ता एव सबीजः समाधिः" । ताश्चतस्रः समापत्तयो ग्राह्येन बीजेन सह वर्तत इति सबीजः समाधिः, वितर्कविचारानन्दास्मितानुगमात्सम्प्रज्ञात इति प्रागुक्तः । स्थूलेऽर्थे सवितर्को निर्वितर्कः सूक्ष्मेऽर्थे सविचारो निर्विचार इति । तत्रान्तिमस्य फलमुच्यते । "निर्विचारवैशारद्येऽध्यात्मप्रसादः" । स्थूलविषयत्वे तुल्येऽपि सवितर्कं शब्दार्थज्ञानविकल्पसङ्कीर्णमपेक्ष्य न इति तस्य निर्वितर्कस्य प्राधान्यम् । तत्र पूर्वेषां त्रयाणां निर्विचारार्थत्वान्निर्विचारफलेनैव फलवत्त्वम् । निर्विचारस्य तु प्रकृष्टाभ्यासवशाद्वैशारद्ये रजस्तमोनभिभूतसत्त्वोद्रेके सत्यध्यात्मप्रसादः क्लेशवासनारहितस्य चित्तस्य भूतार्थविषयः क्रमाननुरोधी स्फुटः प्रज्ञालोकः प्रादुर्भवति । तथा च भाष्यम्—

प्रज्ञाप्रसादमारुह्य अशोच्यः शोचतो जनान् ।
भूमिष्ठानिव शैलस्थः सर्वान्प्राज्ञोऽनुशोचतीति ॥

"ऋतम्भरा तत्र प्रज्ञा" । तत्र तस्मिन्प्रज्ञाप्रसादे सति

समाहितचित्तस्य योगिनो या प्रज्ञा जायते सा ऋतम्भरा ऋतं सत्यमेव बिभर्तीति न तत्र विपर्यासगन्धोऽप्यस्तीति योगिभिरेवं समाख्याता। सा चोत्तमो योगः। तथाच भाष्यम्।

आगमेनानुमानेन ध्यानाभ्यासरसेन च।
त्रिधा प्रकल्पयन्प्रज्ञां लभते योगमुत्तमम् ॥

इति। सा तु श्रुतानुमानप्रज्ञाभ्यामन्यविषया विशेषार्थत्वात्। श्रुतमागमविज्ञानम् तत्सामान्यविषयमेव नहि विशेषेण सह कस्यचिच्छब्दस्य सङ्गतिर्ग्रहीतुं शक्यते। तथाऽनुमानं सामान्यविषयमेव न हि विशेषेण सह कस्यचिद्व्याप्तिर्ग्रहीतुं शक्यते तस्माच्छ्रुतानुमानविषयो न विशेषः कश्चिदस्ति। न चास्य सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टस्य वस्तुनो लौकिकप्रत्यक्षेण ग्रहणमस्ति किन्तु समाधिप्रज्ञानिर्ग्राह्य एव स विशेषो भवति भूतसूक्ष्मगतो वा पुरुषगतो वा। तस्मान्निर्विचारवैशारद्यसमुद्भवायां श्रुतानुमानविलक्षणायां सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टसर्वविशेषविषयायामृतम्भरायां प्रज्ञायां योगिना महान्प्रयत्न आस्थेय इत्यर्थः॥ ननु क्षिप्तमूढविक्षिप्तव्युत्थानसंस्काराणामेकाग्रतायामपि सवितर्कनिर्वितर्कसविचारप्रज्ञानां संस्काराणां च बहुत्वाद्बलवत्त्वाच्च चित्तस्य कथं निर्विचारवैशारद्यपूर्वकाध्यात्मप्रसादरूपा ऋतम्भरा प्रज्ञा प्रतिष्ठिता स्यादत आह "तज्जः संस्कारोऽन्यसंस्कारप्रतिबन्धी"। तया ऋतम्भरया प्रज्ञया जनितो यः संस्कारः स तत्त्वविषयया प्रज्ञया जनितत्वेन बलवत्त्वादन्यान् व्युत्थानजान्समाधिजांश्च संस्कारांस्तत्त्वाविषयप्रज्ञाजनितत्वेन दुर्बलान्प्रतिबध्नाति स्वकार्याक्षमान्करोति नाशयतीति वा तेषां संस्काराणामभिभूतत्वात्तत्प्रभवाः प्रत्यया न प्रभवन्ति ततः समाधिरुपतिष्ठते।

ततः समाधिजा प्रज्ञा ततः प्रज्ञाकृताः संस्कारा इति नवो नवः संस्काराशयो जायते ततश्च प्रज्ञा ततश्च संस्कारा इति । ननु भवतु व्युत्थानसंस्काराणां तत्त्वविषयप्रज्ञाजनितानां तत्त्वज्ञानविषयकसम्प्रज्ञातसमाधिप्रज्ञाप्रभवैः संस्कारैः प्रतिबन्धस्तेषां तु संस्काराणां प्रतिबन्धकाभावादेकाग्रभूमावेव सबीजः समाधिः स्यान्न तु निर्बीजो निरोधभूमाविति तत्राह । "तस्यापि निरोधे सर्वनिरोधान्निर्बीजः समाधिः" । तस्य सम्प्रज्ञातस्य समाधेरेकाग्रभूमिजन्यस्य, [illegible]प्रकृत्यालिङ्गसूक्ष्मविषयालम्बनस्यापि निरोधे वैराग्यप्रकर्षविशेषेण विलये सति सर्वनिरोधात्समाधेः समाधिजस्य संस्कारस्यापि निरोधान्निर्बीजो निरालम्बनो ऽसम्प्रज्ञातसमाधिर्भवति । स च द्विप्रकारः प्राक्सूचितः । "विरामप्रत्ययाभ्यासपूर्वः संस्कारशेषोऽन्यः" । विरम्यतेऽनेनेति विरामो वितर्कविचारानन्दास्मितादिरूपविषयत्यागः तस्य प्रत्ययः कारणं परं वैराग्यमिति यावत् । निरालम्बनो प्रत्ययविषयवृत्तिविशेष इति वा । तस्याभ्यासः पौनःपुन्येन चेतसि निवेशनं तदेव पूर्वं कारणं यस्य स तथा । संस्कारमात्रशेषः सर्ववृत्तिशून्योऽन्यः पूर्वोक्तसबीजाद्भिन्नो निर्बीजोऽसम्प्रज्ञातसमाधिरित्यर्थः। सम्प्रज्ञातस्य हि समाधेरुपायावुक्तौ अभ्यासो वैराग्यं च । तत्र सालम्बनत्वादभ्यासस्य न निरालम्बनसमाधिहेतुत्वं घटत इति निरालम्बने परवैराग्यमेव हेतुत्वेनोच्यते । अभ्यासस्तु सम्प्रज्ञातसमाधिद्वारा प्रणाड्योपयुज्यते । तदुक्तम्-"त्रयमन्तरङ्गं पूर्वेभ्यः" । धारणाध्यानसमाधिरूपं साधनत्रयं यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहाररूपसाधनपञ्चकापेक्षया सबीजस्य समाधेरन्तरङ्गसाधनम् साधनकोटौ च समाधि-

शब्देनाभ्यास एवोच्यते मुख्यस्य समाधेः साधनत्वात्। "तदपि बहिरङ्गं निर्बीजस्य"। निर्बीजस्य तु समाधेस्तदपि अयं बहिरङ्गं परम्परयोपयोगि तस्य तु परं वैराग्यमेवान्तरङ्गमित्यर्थः। अयमपि द्विविधो "भवप्रत्यय उपायप्रत्ययश्च"। भवप्रत्ययो विदेहप्रकृतिलयानां विदेहानां सानन्दानां प्रकृतिलयानां च सास्मितानां देवानां प्राप्याख्यातानां जन्मविशेषादौषधिविशेषान्मन्त्रविशेषात्तपोविशेषाद्वा यः समाधिः स भवप्रत्ययः। भवः संसार आत्मानात्मविवेकाभावरूपः प्रत्ययः कारणं यस्य स तथा, जन्ममात्रहेतुको वा पक्षिणामाकाशगमनवत् पुनः संसारहेतुत्वान्मुमुक्षुभिर्हेय इत्यर्थः। "श्रद्धावीर्यस्मृतिसमाधिप्रज्ञापूर्वक इतरेषाम्"। जन्मौषधिमन्त्रतपःसिद्धव्यतिरिक्तानामात्मानात्मविवेकदर्शिनां तु यः समाधिः स श्रद्धादिपूर्वकः श्रद्धादयः पूर्वे उपाया यस्य स तथा उपायप्रत्यय इत्यर्थः। तेषु श्रद्धा योगविषये चेतसः प्रसादः। सा हि जननीव योगिनं पाति ततः श्रद्दधानस्य विवेकार्थिनो वीर्यमुत्साह उपजायते। समुपजातवीर्यस्य पाश्चात्यासु भूमिषु स्मृतिरुत्पद्यते। तत्स्मरणाच्च चित्तमनाकुलं सत्समाधीयते समाधिरेकाग्रता समाहितचित्तस्य प्रज्ञा भाव्यगोचरा विवेकेन जायते। तदभ्यासात्पराच्च वैराग्याद्भवत्यसम्प्रज्ञातः समाधिर्मुमुक्षूणामित्यर्थः। प्रतिक्षणपरिणामिनो हि भावा ऋते चितिशक्तेरिति न्यायेन तस्यामपि सर्ववृत्तिनिरोधावस्थायां चित्तपरिणामप्रवाहस्तज्जन्यसंस्कारप्रवाहश्च भवत्येवेत्यभिप्रेत्य संस्कारविशेष इत्युक्तम्। तस्य च संस्कारस्य प्रयोजनमुक्तम् 'ततः प्रशान्तवाहिता संस्कारादिति'। प्रशान्तवाहिता नाम वृत्तिः चित्तस्य निरन्धनाग्निवत्प्रतिलोमपरिणामेनोपशमः। यथा समिदाज्याद्याहुतिप्रक्षेपे वह्निरुत्तरोत्तर-

वृद्ध्या प्रज्वलति सन्निद्रादिसमये तु प्रथमे क्षणे किञ्चिच्छाम्यति उत्तरोत्तरक्षणेषु त्वधिकं प्रशाम्यतीति क्रमेण शान्तिर्वर्द्धते । तथा निरुद्धचित्तस्योत्तरोत्तराधिकः प्रशमः प्रवहति । तत्र पूर्वपूर्वप्रशमजनितः संस्कार एवोत्तरोत्तरप्रशमस्य कारणम् । तदा च निरिन्धनाग्निवच्चित्तं क्रमेणोपशाम्य व्युत्थानसमाधिनिरोधसंस्कारैः सह स्वस्यां प्रकृतौ लीयते । तदा च समाधिपरिपाकप्रभवेण वेदान्तवाक्यजेन सम्यग्दर्शनेनाविद्यायां निवृत्तायां तद्धेतुकदृग्दृश्यसंयोगाभावाद्वृत्तौ पञ्चविधायामपि निवृत्तायां स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुषः शुद्धकेवलो मुक्त इत्युच्यते । तदुक्तम् । "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानमिति" । तदा सर्ववृत्तिनिरोधे वृत्तिदशायां तु नित्यापरिणामिचैतन्यरूपत्वेन तस्य सर्वदा शुद्धत्वेऽप्यनादिना दृश्यसंयोगेनाविद्याजनकेनान्तःकरणतादात्म्याध्यासादन्तःकरणवृत्तिसारूप्यं प्राप्नुवन्भोक्तापि भोक्तेव दुःखार्ती भवति । तदुक्तम् । "वृत्तिसारूप्यमितरत्र" । इतरत्र वृत्तिप्रादुर्भावे एतदेव विवृतम् । "द्रष्टृदृश्योपरक्तं चित्तं सर्वार्थम्" । चित्तमेव द्रष्टृदृश्योपरक्तं विषयाभिभासं चेतनाचेतनस्वरूपापन्नं विषयात्मकमप्यविषयात्मकमिवाचेतनमपि चेतनमिव स्फटिकमणिकल्पं सर्वार्थमित्युच्यते । तदनेन चित्तसारूप्येण भ्रान्ताः केचित्तदेव चेतनमित्याहुः । तदसङ्ख्येयवासनाभिश्चित्रमपि परार्थं संहत्यकारित्वात्" । यस्य भोगापवर्गार्थं तत् स एव परश्चेतनोऽसंहतः पुरुषो न तु घटादिवत्संहत्यकारि चित्तं चेतनमित्यर्थः । एवं च विशेषदर्शिन आत्मभावभावनानिवृत्तिः । एवं योऽन्तःकरणपुरुषयोर्विशेषदर्शी तस्य याऽन्तःकरणे प्रागविवेकवशादात्मभावनासीत्सा निवर्तते भेददर्शने तत्त्वभेदभ्रमानुपपत्तेः । सत्त्वपुरुषयोर्विशेषदर्शनं च भगव-

दर्शितनिष्कामकर्मसाध्यं तद्विज्ञानं च योगभाष्ये दर्शितम्। यथा प्रावृषि तृणाङ्कुरस्योद्भेदेन तद्बीजसत्ताऽनुमीयते तथा मोक्षमार्गश्रवणेन चित्ताह्लादवशात् यस्य रोमहर्षाश्रुपातौ दृश्येते तत्राप्यस्ति विशेषदर्शनबीजमपवर्गभागीयं कर्माभिनिर्वर्तितमित्यनुमीयते । यस्य तु तादृशं कर्मबीजं नास्ति तस्य मोक्षमार्गश्रवणे पूर्वपक्षयुक्तिषु रुचिर्भवत्यरुचिश्च सिद्धान्तयुक्तिषु तस्य कोऽहमासं कथमहमासमित्यादिरात्मभावभावना स्वाभाविकी प्रवर्तते । एवं सति किं स्यादिति तदाह "तदा विवेकनिम्नं कैवल्यप्राग्भारं चित्तम्"। निम्नं जलप्रवहणयोग्यो नीचदेशः प्राग्भारस्तूर्ध्व उच्चदेशः चित्तं च सर्वदा प्रवर्तनास्वभावत्वेन प्रवहज्जलतुल्यम् तस्मादात्मानात्मविवेकरूपनिम्नमार्गं विहाय विषयभोगपर्यन्तमुत्कटमार्गेणानुना आत्मानात्मविवेकमार्गेणाहि कैवल्यपर्यन्तं गच्छत इति । तस्मिंश्च विवेकवाहिनि चित्ते येऽन्तरान्तरा सहेतुका निवर्तनीया सन्त्याह सूत्राभ्याम् । "तच्छिद्रेषु प्रत्ययान्तराणि संस्कारेभ्यः"। "हानमेषां क्लेशवदुक्तम् ।" तस्मिन्नेव विवेकवाहिनि चित्ते चिच्छिद्रान्तरालेषु प्रत्ययान्तराणि व्युत्थानरूपाण्यहं ममेत्येवंरूपाणि व्युत्थानानुभवजेभ्यः संस्कारेभ्यः क्षीयमाणेभ्योऽपि प्रादुर्भवन्ति । एषां च संस्काराणां क्लेशानामिव हानमुक्तम् यथा क्लेशा अविद्यादयो ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावाः न पुनश्चित्तभूमौ प्ररोहं प्राप्नुवन्ति तथा ज्ञानाग्निना दग्धबीजभावाः संस्कारा प्रत्ययान्तराणि च प्ररोढुं नार्हन्ति ज्ञानाग्निसंस्कारास्तु यावच्चित्तमनुशेरत इति । एवं च प्रत्ययानुदयेन विवेकवाहिनि चित्ते स्थिरभूते सति "प्रसंख्यानेऽप्यकुसीदस्य सर्वथा विवेकख्यातेर्धर्ममेघः समाधिः"। प्रसंख्यानं सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिः शुद्धात्म-

ज्ञानमिति यावत् । तत्र बुद्धेः सात्त्विके परिणामे कृतसंयमस्य सर्वेषां गुणपरिणामानां स्वामिवदाक्रमणं सर्वाधिष्ठातृत्वं तेषामेव च शान्तोदिताव्यपदेश्यधर्मित्वेन स्थितानां यथावद्विवेकज्ञानम् सर्वज्ञातृत्वं च विशोका नाम सिद्धिः फलम् तद्वैराग्याच्च कैवल्यमुक्तम् । "सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमात्रस्य सर्वभावाधिष्ठातृत्वं सर्वज्ञातृत्वं च" "तद्वैराग्यादपि दोषबीजक्षये कैवल्यमिति" सूत्राभ्यां तदेतदुच्यते । तस्मिन्प्रसङ्ख्याने सत्यप्यकुसीदस्य फलमलिप्सोः प्रत्ययान्तराणामनुदये सर्वप्रकारं विवेकख्यातेः परिशेषाद्धर्ममेघः समाधिर्भवति ॥

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम् ।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम् ॥

इतिस्मृतेर्धर्मं प्रत्यक्ब्रह्मैक्यसाक्षात्कारं मेहति सिञ्चतीति धर्ममेघस्तत्त्वसाक्षात्कारहेतुरित्यर्थः । "ततः क्लेशकर्मनिवृत्तिः" । ततः धर्ममेघात्समाधेर्धर्माद्वा क्लेशानामविद्यास्मितारागद्वेषाभिनिवेशानां कर्मणां च कृष्णशुक्लकृष्णशुक्लभेदेन त्रिविधानामविद्यामूलानामविद्याक्षये बीजक्षयादात्यन्तिकी निवृत्तिः कैवल्यं भवति कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तेरात्यन्तिकत्वोचितत्वादित्यर्थः । एवं स्थिते युञ्जन्नेवं सदात्मानमित्यनेन सम्प्रज्ञातः समाधिरेकाग्रभूमावुक्तः । नियतमानस इत्यनेन तत्फलभूतासम्प्रज्ञातसमाधिर्निरोधभूमावुक्तः । शान्तिमिति निरोधसमाधिजसंस्कारफलभूता प्रशान्तवाहिता, निर्वाणपरमामिति धर्ममेघस्य समाधेस्तत्त्वज्ञानद्वारा कैवल्यहेतुत्वम्, मत्संस्थामित्यौपनिषदाभिमतकैवल्यं दर्शितम् । यस्मादेवं महाफलो योगस्तस्मात्तं महता प्रयत्नेन सम्पादयेदिति भाव इत्याहुः ॥ १५ ॥

एवं योगाभ्यासनिष्ठस्याहारादिनियमं वक्तुं प्रथमं तद्व्य-

तिरेके योगव्यतिरेकमाह ।

नात्यश्नतस्तु योगोऽस्ति न चैकान्तमनश्नतः ।
न चातिस्वप्नशीलस्य जाग्रतो नैव चार्जुन ॥१६॥

नेति । हेऽर्जुन अत्यश्नत आत्मसंमितमन्नमतिक्रम्य लोभेनाधिकमश्नतो न योगोऽस्ति अजीर्णदोषेण व्याधिपीडितत्वात् । यद्भुक्तं सञ्जीर्यति शरीरस्य च कार्यक्षमतां सम्पादयति तदात्मसंमितमन्नम् । एकान्तं नियमेनानश्नतो न च योगोऽस्ति अनाहारादल्पाहाराद्वा रसशोषणाभावेन शरीरस्य कार्याक्षमत्वात् । तस्माद्योगी नात्मसंमितादन्नादधिकं न्यूनं वाश्नीयादित्यर्थः । यद्वा ।

पूरयेदशनेनार्द्धं तृतीयमुदकेन तु ।
वायोः सञ्चारणार्थं तु चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इत्यादियोगशास्त्रोक्तपरिमाणादधिकं न्यूनं वाश्नतो योगो न सम्पद्यत इत्यर्थः । तथाऽतिनिद्राशीलस्यातिजाग्रतश्च योगो नैवास्ति । द्वितीयश्चकार उक्ताहारातिक्रमसमुच्चयार्थः । तृतीयस्तु ।

न स्नातः क्षुधितः श्रान्तो न च व्याकुलचेतनः ।
युञ्जीत योगं राजेन्द्र योगसिद्ध्यर्थमात्मनः ॥

इत्यादिमार्कण्डेयोक्तदोषसमुच्चयार्थः । एतादृशस्य योग एव न सिद्ध्यति तेन दुःखरूपसमूलसंसारपङ्कहान्या शुद्धस्वरूपाविर्भावस्तु दूरनिरस्त इति सम्बोधनाशयः ॥ १६ ॥

एवमाहारादिनियमविरहिणो योगव्यतिरेकमुक्त्वा तन्नियमवतो योगान्वयमाह ।

युक्ताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु ।
युक्तस्वप्नावबोधस्य योगो भवति दुःखहा ॥१७॥

युक्तेति । आह्रियत इत्याहारोऽन्नं विहरणं विहारः पादक्रमणं तौ युक्तौ नियतपरिमाणौ यस्य तस्य तथा कर्मसु प्रणवजपोपनिषदावर्तनादिषु युक्ता नियतकाला चेष्टा यस्य तस्य तथा युक्तौ नियतकालौ स्वप्नावबोधौ निद्राजागरणे यस्य तस्य योगो भवति समाधिः सिद्ध्यति नान्यस्य । एवम्प्रयत्नविशेषेण सम्पादितो योगः किम्फल इति तत्राह दुःखहेति । सर्वदुःखमूलाविद्योच्छेदहेतुब्रह्मविद्योत्पादकत्वात्समूलसर्वदुःखनिवृत्तिहेतुरित्यर्थः । अत्राहारस्य नियतत्वमुक्तमेव विहारस्य च योजनान्न परं गच्छेदित्यादि, चेष्टायाश्च वागादिचापलपरित्यागः, स्वप्नावबोधयोस्तु रात्रेर्विभागत्रयं कृत्वा प्रथमान्त्ययोर्जागरणं मध्ये स्वपनमिति नियतकालत्वं बोध्यम् ।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति । योगी युञ्जीत सततमित्यारभ्यैतत्पर्यन्तं योगं योगाङ्गानि योगासनं योगिनो योगस्य फलं च प्रतिपाद्य पुनरपीदानीं योगाभ्यासिन एवाहारादिबहिरङ्गमन्तरङ्गं योगानन्दं च प्रतिपादयति । "यदात्मसंमितमन्नं तदवति न हिनस्ति यद्भूयो हिनस्ति तद्यत्कनीयो न तदवतीति" श्रवणात् । तच्छ्रुतेरेवमर्थः । आत्मसंमितं स्वोदरपरिमाणमनुकूलं च यदन्नं भुज्यते तदन्नं भोक्तारमवति धर्मनिर्वाहाय च भवति न हिनस्ति धातुवैषम्यं सम्पाद्य पुरुषं न हन्ति न पीडयति च यद्भूयः स्वोदरपरिमाणादतिरिक्तं यदन्नं भुज्यते तद्धिनस्ति शूलादिकमुत्पाद्य पुरुषं हन्ति धर्मं च नाशयति यत्कनीयोऽत्यल्पमन्नं भुज्यते न तत्पुरुषमवति क्षुन्निवृत्त्यै धर्मनिर्वाहाय च क्षमं न भवति ततः परिमितमेव भोक्तव्यमिति सिद्धम् । इममेवार्थं श्रीभगवानप्याह

नेत्यादिना । अत्यश्नतः स्वोदरपरिमाणमतिक्रम्य जरयितुमशक्यमन्नमश्नतो बहुभोजिनो योगिनो यतेर्न योगोऽस्ति योगसिद्धा न सिद्ध्यन्ति । शुश्रूषोरपि यतेः श्रवणं मननं ब्रह्मचर्यं च न सिद्ध्यति । एकान्तं नियमेनानश्नतोऽप्यल्पमश्नतश्च यतेर्योगो नास्त्येव श्रवणमननं चापि न सिद्ध्यति किन्तु स्वोदरपरिमितमेधोवृद्धिकरं चान्नमश्नत एव योगः श्रवणं मननं ब्रह्मचर्यं च दिवास्वापादिदोषराहित्यमपि सिद्ध्यतीत्यर्थः । अथवा

पूरयेदशनेनार्धं तृतीयमुदकेन तु ।
वायोः संचरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥

इत्यादिशास्त्रपरिमाणमतीत्याश्नतोऽनश्नतश्च योगो न सिद्ध्यति यथा तथाऽतिस्वप्नशीलस्याऽत्यन्तनिद्रालोरतिजाग्रतश्च योगो न सिद्ध्यतीत्यर्थः । तर्हि कीदृशस्य योगः सिद्ध्यतीत्यत्राह युक्ताहारविहारस्येति युक्तः 'पूरयेदशनेनार्धमिति' न गव्यूतेः परं गच्छेत ग्रामे नगरे वसेदित्यादिशास्त्रनियमेन युक्त अहोरात्रं विहारो विश्रान्त्यै सञ्चारो यस्य तस्य परिमिताहारविहारस्य युक्तचेष्टस्य कर्मसु अन्नादानविसर्गादिक्रियासु युक्ता यावता कार्यसिद्धिस्तावत्परिमिता चेष्टा देहेन्द्रियव्यापारो यस्य तस्य युक्तस्वप्नावबोधस्य स्वप्नो निद्राऽवबोधो जागरस्तावेतौ युक्तौ परिमितौ ।

आद्याद्दशनाड्यस्तु निद्रा तु दशनाडिका ।
पश्चाज्जागरणं तद्दशनाड्यस्तु योगिनः ॥

इत्थं लक्षणलक्षितौ स्वप्नावबोधौ यस्य तस्य योगिनो ब्रह्मनिष्ठस्य आहारविहारनिद्रादीनामतिरिक्तत्वे रजस्तमोवृद्धिस्तया समाधेर्ज्ञानस्य च विच्छित्तिस्तस्मात्परिमितया भवितव्यम् । एवंलक्षणस्य यतेर्योगः समाधिर्दुःखहा

दुःखान्याध्यात्मिकादीनि जन्मादीनि च सर्वाणि स्वानुष्ठानसमुत्पन्नात्मतत्त्वबोधेन हन्तीति दुःखहा भवति विदेहमुक्तिं सम्पादयतीत्यर्थः ॥ १७ ॥

यद्यपि यदा हि नेन्द्रियार्थेष्विति, कूटस्थो विजितेन्द्रिय इति च योगिनो योगारूढत्वं सम्यङ्निरूपितम् तथापि ब्रह्मविलक्षणे परिज्ञाते मुमुक्षुभिस्तदाराधनं तदाश्रयणं च कृत्वा ज्ञानं मुक्तिश्च प्राप्तुं शक्यत इति तदेव च पुनर्विस्पष्टयति ।

यदा विनियतं चित्तमात्मन्येवावतिष्ठते ।
निस्पृहः सर्वकामेभ्यो युक्त इत्युच्यते तदा ॥१८॥

यदेति । निरुक्तबहिरङ्गान्तरङ्गसाधनसम्पत्त्या तीव्रमोक्षेच्छावैराग्याभ्यां च नित्यं योगमभ्यस्यतो योगिनो यतेर्यदा यस्मिन्काले विनियतं विषयसम्बन्धो यथा न स्यात्तथा निरन्तराभ्यासबलेनैकाग्र्यमधिगमितं चित्तमात्मनि नित्यानन्दैकरसे प्रत्यगभिन्ने ब्रह्मण्येवावतिष्ठते सर्ववासनाक्षत्या सर्वकामविध्वस्त्या च स्वयं सद्वासनावासितं सत्सर्वदा स्वरूप एव तिष्ठति प्रयत्नेनापि न बाह्यमवलम्बत इत्यर्थः । तदेव विस्पष्टयति निस्पृह इति । काम्यन्त इति कामाः शब्दादिविषयास्तेभ्यो यत्नादयत्नाद्वा क्वचिद्विषयीभूतेभ्यः सर्वेभ्यश्च यदाऽयं निस्पृह इच्छाशून्यो भवति तेषु मिथ्यात्वबुद्ध्या इन्द्रियाणि मनश्च न प्रवर्तयति तदा युक्तो योगारूढ इत्युच्यते पण्डितैरिति शेषः ॥ १८ ॥

योगमारुह्य तिष्ठतो यतेश्चित्तं कथं तिष्ठतीत्याकाङ्क्षायां तच्चित्तस्थितेरुपमानमाह ।

यथा दीपो निवातस्थो नेङ्गते सोपमा स्मृता ।
योगिनो यतचित्तस्य युञ्जतो योगमात्मनः ॥१९॥

यथेति । तदनुष्ठितयोगस्यासम्प्रज्ञातसमाधित्वं सूचयितुमात्मन इति कर्मणि षष्ठी आत्मन आत्मानं विषयीकृत्य प्रवर्त्तितं योगम्। यद्वा आत्मनः सर्वोपलब्धिसिद्धिसाधनं योगं समाधिं युञ्जतः सादरं नित्यं निरन्तरं समनुतिष्ठतो योगिनो यतेः परमहंसस्य यतचित्तस्य यतः ब्रह्मण्येव ब्रह्माकारेण निश्चलतया सदा स्थापितं चित्तं येन तस्य यतचित्तस्य ब्रह्मण्येव स्थिरीभूतमनसः सैवोपमा उपमीयतेऽनयेत्युपमा स एव दृष्टान्तः निवातस्थोऽन्तर्गृहस्थो दीपो यथा नेङ्गते न चलति तथा ब्रह्मणि स्थापितं ब्रह्मविच्चित्तं न चलति ब्रह्मण्येव ब्रह्मात्मना निश्चलीभूय तिष्ठति । अयमेवासम्प्रज्ञातस्समाधिस्तदुक्तम् ।

मनसो वृत्तिशून्यस्य निर्विकारात्मना स्थितिः ।
असम्प्रज्ञातनामासौ समाधिर्योगिनां प्रियः ॥ इति ।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति । एतादृशयोगयुक्तः कदा भवतीत्याकाङ्क्षायामाह यदेति । एवमेकाग्रभूमौ सम्प्रज्ञातं समाधिमभिधाय निरोधभूमावसम्प्रज्ञातं समाधिं वक्तुमुपक्रमते यदेतीत्यन्ये । यदा यस्मिन्काले परवैराग्यवशाद्विनियतं विशेषेण सर्ववृत्तिशून्यतया नियतम् एकाग्रतामापन्नं चित्तमन्तःकरणं सर्वतो निरुद्धवृत्तिकत्वादात्मन्येव बाह्यार्थचिन्तां हित्वा केवले शुद्धे प्रत्यगात्मन्यवतिष्ठते निश्चलं भवति । कल्पितस्य हि चित्तस्याधिष्ठानातिरिक्तत्वाभावादन्यतः सर्वतो निवारितमधिष्ठाने निमग्नं स्वप्राधान्यं

हित्वा तदाकारं सदवतिष्ठतीति भावः । तदा तस्मिन्सर्ववृत्तिनिरोधकाले युक्तः समाहित इत्युच्यते । कः? यः सर्वकामेभ्यो निस्पृहः निर्गता दोषदर्शनेन सर्वेभ्यो दृष्टादृष्टलक्षणविषयेभ्यः काम्यमानेभ्यः स्पृहा तृष्णा यस्य स इति परवैराग्यमसम्प्रज्ञातसमाधेरन्तरङ्गसाधनमुक्तम् ॥ १८ ॥

समाधौ चित्तस्थैर्यस्योदाहरणमाह यथेति । यथा दीपो निवातस्थः निवाते वायुरहिते देशे स्थितो नेङ्गते न चलति सोपमा स्मृता उपमीयतेऽनयेत्युपमा दृष्टान्तश्चिन्तितो योगज्ञैः कस्य? योगिनः । एकाग्रभूमौ सम्प्रज्ञातसमाधिमतोऽभ्यासपाटवात् यतचित्तस्य निरुद्धसर्वचित्तवृत्तेः योगमसम्प्रज्ञातसमाधिरूपं युञ्जतोऽनुतिष्ठतो य आत्मान्तःकरणं तस्य निश्चलतया सत्त्वोद्रेकेण प्रकाशतया च निश्चलो दीपो दृष्टान्त इत्यर्थः । यद्वात्मनो योगमात्मविषयं समाधिं युञ्जतोऽनुतिष्ठतो । यद्वात्मनोऽन्तःकरणस्य योगं समाधिनिरोधमनुतिष्ठतो सम्प्रज्ञातसमाध्यभिमुखस्य योगिनो यथोक्तविशेषणवतो यतं संयत यच्चित्तमन्तःकरणं तस्य निश्चलो दीपो दृष्टान्त इत्यर्थः ॥१९॥

द्विविधः समाधिः सम्प्रज्ञातोऽसम्प्रज्ञातश्च । ध्येयैकाकारा स्ववृत्तिर्भेदेन कथंचिज्ज्ञायमाना आद्यः । कथमपि पृथगज्ञायमाना द्वितीयस्तत्राद्यं प्रदर्श्य द्वितीयं दर्शयति ।

यत्रोपरमते चित्तं निरुद्धं योगसेवया ।
यत्र चैवात्मनात्मानं पश्यन्नात्मनि तुष्यति ॥२०॥

यत्रेति । एवं योगाभ्यासबलादेकाग्रीभूतं निवातदीपकल्पं सच्चित्तं यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे उपरमते उपरतिं गच्छति योग-

सेवया योगानुष्ठानेन निरुद्धं सर्वतो निवारितप्रचारं यत्र चैव यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्मना समाध्यभ्यासपरिशुद्धेनान्तःकरणेनात्मानं तत्पदार्थं ज्योतिःस्वरूपम् पश्यन्नपरोक्षीकुर्वन्नात्मन्येव परमानन्दघनपरमात्माभिन्ने स्वरूपे एव तुष्यति परमात्मानं प्रत्यक्चैतन्य एव तद्भावेनापरोक्षीकुर्वन्नतुष्टिहेत्वभावात्तुष्टिं लभत एवेत्यर्थः । तमवस्थाविशेषं चित्तवृत्तिनिरोधरूपं योगं विद्यादिति परेणान्वयः । अन्येतु एवं सामान्येन समाधिमुक्त्वा निरोधसमाधिं विस्तरेण विवरीतुमारभते । यत्र यस्मिन्परिणामविशेषे योगसेवया योगाभ्यासपाटवेन जाते सति चित्तं निरुद्धमेकविषयकवृत्तिप्रवाहरूपामेकाग्रतां त्यक्त्वा निरिन्धनाग्निवदुपशाम्यत्सर्ववृत्तिनिरोधरूपेण परिणतं भवति यत्र च यस्मिंश्च परिणामे सति आत्मना रजस्तमोनभिभूतशुद्धसत्त्वमात्रेणान्तःकरणेनात्मानं प्रत्यक्चैतन्यं परमात्माभिन्नं पश्यन् वेदान्तजन्यया वृत्त्या साक्षात्कुर्वन्नात्मन्येव परमानन्दघने तुष्यति न देहादिसङ्घाते न वा तद्भोग्ये शब्दादौ तमन्तःकरणपरिणामसर्ववृत्तिनिरोधरूपं योगं विद्यादित्यन्वय इत्याहुः ।

अपरे तु एवंलक्षणसम्पन्नो यश्चित्तपरिपाकविशेषः स एव योगो ज्ञातव्य इति वक्तुं तल्लक्षणान्याह यत्रेत्यादित्रिभिः । बहिरङ्गान्तरङ्गसाधनसिद्ध्या तीव्रमोक्षेच्छया च विजृम्भितया योगसेवया योगो योगाङ्गं सविकल्पसमाधिर्विश्रान्ती-

मप्रत्ययोदयराहित्येन केवलचित्प्रत्ययमात्रोदयलक्षणस्तस्य सेवया निरन्तरावृत्त्या निरुद्धं विपरीतवृत्तिर्यथा न स्यात्तथा चिरकालं ब्रह्मप्रत्ययावृत्तावेव स्थापितं चित्तं स्वयं निःशेषविनष्टसर्वबाह्यवासनापटलं सत् यत्र यस्यां दशायां स्वस्य केवलशुद्धसत्त्वांशमात्रावशेषरूपायां प्राप्तायां सत्यामुपरमते उपशमं गच्छति वृत्त्यन्तरपरिणाममुज्झित्वा ध्येयात्मनैव निवातस्थप्रदीपवन्निष्कम्पं तिष्ठतीत्यर्थः । किञ्च यत्र यस्यां चित्तपरिपाकविशेषदशायामयं ब्रह्मविदुत्तमः आत्मनि निर्मलान्तःकरणे व्योम्नि राकाचन्द्रबिम्बवत्प्रकाशमानं वृत्त्यारूढं चिदानन्दैकरसमात्मानं परं ब्रह्मात्मना स्वात्मना ब्रह्मैवाहमिति स्वस्वरूपत्वेन पश्यन् साक्षादपरोक्षीकुर्वन् तुष्यत्यानन्दति मुक्तः कृतार्थोऽस्मीति मोदते "स मोदते मोदनीयं हि लब्ध्वेति श्रुते" योगारोहणं कृतवतो महात्मन आत्मसंसारमोक्षणं तत्सुखं च यतः प्रत्यक्षम् ततः श्रवणादिना विज्ञानात्मतत्त्वस्य यतेर्योगारोहणेनैवात्मोद्धरणं सिद्ध्यति तदवश्यं कर्त्तव्यमित्यनेन सूचितं भवतीत्याहुः ॥ २० ॥

किञ्च ।

सुखमात्यन्तिकं यत्तद्बुद्धिग्राह्यमतीन्द्रियम् ।
वेत्ति यत्र न चैवायं स्थितश्चलति तत्त्वतः ॥२१॥

यत्र यस्यां बुद्धेः केवलशुद्धसत्त्वभावापत्तिदशायामयं योगनिष्ठो ब्रह्मविद्यतिः बुद्धिग्राह्यं स्वबुद्ध्येकगम्यमत एवातीन्द्रियमिन्द्रियाविषयमिन्द्रियसम्बन्धाजन्यमित्यर्थः। तत एवात्यन्तिकमन्तमतिक्रम्य वर्त्तमानमात्यन्तिकमाद्यन्तशून्यमत एव एषोऽस्य परमानन्द इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं यत्तत्सुखं वेत्ति सदानन्दोऽहमस्मीत्यात्मानन्दमनुभवतीत्यर्थः। यत्रायं योगी स्वयं चिदेकवृत्त्या स्वस्वरूपे सच्चिदानन्दैकरसे ब्रह्मणि तदात्मना स्थितस्सन् तत्त्वत-

परमार्थात् स्वरूपान्न चलति शतधा बाह्याभ्यन्तरविक्षेपेषु प्राप्तेष्वपि न किञ्चिद्विपरीतभावं भजतीत्यर्थः ।

केचित्तु अथात्मसुखस्य विषयसुखातिरिक्तत्वमुत्कृष्टत्वं च दर्शयति सुखमिति । अयं योगी यदात्यन्तिकं सर्वोत्कृष्टं सुखं वेत्त्यनुभवति । तद्बुद्धिग्राह्यं बुद्ध्यैवात्माकारया ग्राह्यमनुभवनीयम् न तु विषयेन्द्रियजसुखवदित्याह अतीन्द्रियमिति । विषयेन्द्रियसम्बन्धातीतं यथा सुषुप्तौ तथा चातीन्द्रियपदेन विषयसुखाद्वैलक्षण्यं दर्शितम् आत्यन्तिकपदेनोत्कृष्टत्वं दर्शितमित्यर्थः । अथ पुनरुत्कर्षमेव व्यनक्ति यत्र यस्मिन्सुखे तत्त्वतो निश्चयेन स्थितः स्थिरीभूतः सन्नैव चलति सुखान्तरं नापेक्ष्यते परमानन्दे क्षुद्रानन्दानामन्तर्भूतत्वात् । तदुक्तमध्यात्ममीमांसायाम्—

जाग्रत्यामन्तरात्मा विषयसुखकृतेऽनेकयत्नान्विधास्यन्
श्रान्तस्सर्वेन्द्रियौघेऽधिगतमपि सुखं विस्मरन्याति निद्राम् ।
विश्रामायात्मरूपे त्वतितरसुलभे तेन चातीन्द्रियं हि
सौख्यं सर्वोत्तमं स्यात्परिणतिविरसादिन्द्रियोत्थात्सुखाच्च ।

इति वदन्ति ॥ २१ ॥

किञ्च ।

यं लब्ध्वा चापरं लाभं मन्यते नाधिकं ततः ।
यस्मिन् स्थितो न दुःखेन गुरुणापि विचाल्यते ॥२२॥

आत्मसाक्षात्कारलाभ एव परमो लाभस्तल्लब्धेरसाधारणं कारणं योगसिद्धिरपि परमलाभ एवेति मत्वा यमिति कार्यकारणयोरभेदेन निर्देशः । सदानन्दैकरसस्यात्मन उपलब्धेः परमकारणम् निर्विकल्पकसमाधिं तत्कार्यमात्मलाभं च लब्ध्वा योगारूढो यतिः क्वचित्प्राप्तमपरमनात्मविषयकं लाभं ततस्सर्वस्य ब्रह्ममात्रत्वोपलम्भकनिर्विकल्पकसमाधेस्तत्फलादात्मलाभादधिकमुत्कृष्टं न मन्यते आत्मव्य-

तिरिक्तस्य सर्वस्यापि पदार्थस्य मायिकत्वेनासत्त्वात्तुच्छत्वा-त्सोपद्रवत्वाद्दुःखबीजवत्त्वान्मिथ्यात्वाच्च धर्मादेर्लाभं सन्तो न लाभाय मन्यन्त इत्यर्थः। ननु ब्रह्मविष्णवादिलोकप्राप्तिस्तु विदुषो लाभोऽस्त्येवेति चेन्न सत्यलोकवैकुण्ठादेरपि मायिकत्वेनोक्तदोषवत्तया मिथ्यात्वाविशेषात्तल्लाभस्ततस्वानित्वलाभोप्यलाभ एव भवति। आत्मलाभान्न परं विद्यत इति स्मृत्यैवात्मलाभादतिरिक्तलाभस्य लाभत्वनिषेधान्नित्यनिरतिशयानन्दरूपस्यात्मन एव लाभो लाभाय भवति तस्माद्ब्रह्मविदात्मसाक्षात्कारकारणत्वादमुमेव योगं परमं लाभं मन्यते न ततोन्यं लाभमित्यर्थः । किञ्च यस्मिन् यस्यान्तःकरणपरिपाकविशेषावस्थायां स्थितः बाह्यमाभ्यन्तरं च विस्मृत्य सद्भावावन्नया वृत्त्या पूर्णानन्दैकरसब्रह्मरूपेण संस्थितो ब्रह्मविद्यतिः गुरुणा खड्गपातादिजनितेनान्येन वाऽऽध्यात्मिकेन महता दुःखेन न विचाल्यते स्वरूपाच्चालयितुं न शक्यते बाह्याभ्यन्तरविक्षेपशतैर्विपरीतभावं प्रापयितुं न शक्यत इत्यर्थः ।

केचित्तु अथैतदेव प्रकटयति यदिति । यत्सुखं लब्ध्वा ततः सकाशादपरं लाभमधिकं न मन्यते तस्यैव निरतिशयसुखत्वात् यथा सुषुप्तिसुखं प्राप्तः कश्चिद्भोजनाद्यर्थं प्रबोधितोपि कुप्यति तादृशस्य प्रबोधनेपि प्रत्यवायश्रवणात् ।"तस्मादायतं न बोधयेत् दुर्भिषज्यं हास्य भवतीति श्रुतिः"। भाष्यम् यस्मात्सुषुप्तौ निरतिशयं सुखं भवति तस्मात्कारणादायतं विस्तृतहस्तपादं निद्रितं पुरुषं न बोधयेज्जागरं न प्रापयेत् ह यतः अस्य जागरं प्रापितस्य दुर्भिषज्यमप्रतीकारं दुःखं भवतीति। किञ्च यस्मिन्सुखे स्थिरीभूतः सन् गुरुणा महतापि रोगशोकादिदुःखेन न विचाल्यते स्वावस्थां न प्राप्यत इत्यर्थ इत्याहुः ।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति। तथाहि योगसिद्धिकालं प्रकारान्तरेण प्रकटयति सुखमिति। आत्मन्येव तोषे हेतुमाह सुखमित्यन्ये। यत्र यस्मिन्नवस्थाविशेषे आत्यन्तिकमनन्तं निरतिशयं ब्रह्मस्वरूपं विषयसुखाद्व्यावर्तयति अतीन्द्रियं विषयेन्द्रियसंनिकर्षाजन्यं सौषुप्तसुखाद्व्यावर्तयति बुद्धिग्राह्यं रजस्तमोमलशून्ययेन्द्रियनिरपेक्षया बुद्ध्या ग्राह्यं सुखं वेत्त्यनुभवति यत्र च स्थितोऽयं विद्वान् तत्त्वतः आत्मस्वरूपान्न चलति न प्रच्यवते तं योगसंज्ञितं विद्यादिति परेणान्वयः। सुषुप्तौ बुद्धेः लीनत्वेऽपि समाधौ निर्वृत्तिकायास्तस्याः सत्त्वात्तद्ग्राह्यत्वं युक्तम् "लीयते तु सुषुप्तौ तन्निगृहीतं न लीयत इति" गौडपादोक्तेः॥२१॥

प्रकारान्तरेण प्रकृतं योगं विशिनष्टि यमिति। न चलति तत्त्वत इत्युक्तमुपपादयति यमित्यन्ये। यं ब्रह्मानन्दसुखव्यञ्जकनिर्वृत्तिकचित्तावस्थाविशेषं लब्ध्वा निरन्तराभ्यासेन सम्पाद्य ततोऽधिकमपरं लाभं न मन्यते तस्मादात्मलाभादन्यल्लाभान्तरं परमार्थभूतं न चिन्तयतीत्यर्थः। आत्मलाभान्न परं विद्यत इति स्मृतेः। एवं विषयभोगवासनया समाधेर्विचलनं नास्तीत्युक्त्वा शीतवातमशकाद्युपद्रवनिवारणार्थमपि तन्नास्तीत्याह यस्मिन्नात्मसुखमये चित्तावस्थाविशेषे स्थितो योगी गुरुणा शस्त्रनिपातादिनिमित्तेन महतापि दुःखेन न विचाल्यते किमुत क्षुद्रेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥

तं विद्याद्दुःखसंयोगवियोगं योगसंज्ञितम् ।
स निश्चयेन योक्तव्यो योगो निर्विण्णचेतसा॥२३॥

यत्रोपरमत इत्यारभ्य बहुभिर्विशेषणैर्यो ब्रह्मानन्दाभिव्यञ्जको निर्वृतिकचित्तावस्थाविशेष उक्तस्तं चित्तावस्थाविशेषं सर्ववृत्तिनिरोधरूपं दुःखसंयोगवियोगं दुःखैः संयोगस्तेन वियोगो निखिलानर्थनिवृत्तिरूपस्तं चित्तवृत्तिमपसर्वदुःखनिरो-

धित्वेन दुःखसंयोगाभावं योगसंज्ञितं योगशब्दवाच्यं विद्या-द्विजानीयान्न तु योगशब्दानुरोधात्कश्चित्सम्बन्धं प्रतिपद्येते-त्यर्थः । तथाच योगसूत्रम् योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इति । योगो भवति दुःखहेति यत्प्रागुक्तं तदेतदुपसंहृतम् । शतं कृत्वा अपि पथ्यं वदितव्यमिति—न्यायेनैवम्भूते योगे निश्चयानिर्वेदयोः साधनत्वविधानायाह स यथोक्तफलो योगो निश्चयेन शास्त्रा-चार्यवचनतात्पर्यविषयोऽर्थः सत्य एवेत्यध्यवसायेन योक्तव्यो-ऽभ्यसनीयः अनिर्विण्णचेतसा एतावतापि कालेन योगो न सिद्धः किमतःपरं कष्टमित्यनुतापो निर्वेदस्तद्रहितेन चेतसा इह जन्मनि जन्मान्तरे वा सेत्स्यति किन्त्वरयेत्येव धैर्ययुक्तेन चेतसेत्यर्थः ।

उत्सेक उदधेर्यद्वत्कुशाग्रेणैकबिन्दुना ।
मनसो निग्रहस्तद्वद्भवेदपरिखेदतः ॥

इति गौडपादीयोक्तेः । उत्सेक उत्सेचनं शोषणाध्यवसायेन तलोद्धरणम् । अत्रैवमाख्यायिका । कस्यचित्किल पक्षिणोऽण्डानि तीरस्थानि तरङ्गवेगेन समुद्रोऽपजहार स च समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रवृत्तः स्वमुखाग्रेणैकैकं जलबिन्दुमुपरि चिक्षेप तदा च बहुभिः पक्षिभिर्बन्धुवर्गैर्वार्यमाणोऽपि नैवोपरराम यदृच्छया च तत्रागतेन नारदेन निवारितोऽप्यस्मिन् जन्मनि जन्मान्तरे वा येन केनाप्युपायेन समुद्रं शोषयिष्याम्येवेति प्रतिजज्ञे । ततश्च दैवानुकूल्यात्कृपालुर्नारदो गरुडं तत्साहाय्याय प्रेषयामास समुद्रस्त्वज्ज्ञातिद्रोहेण त्वामवमन्यत इति वचनेन । ततो गरुडपक्षवातेन शुष्यन्समुद्रो भीतस्तान्यण्डानि तस्मै पक्षिणे प्रददाविति । एवमखेदेन मनोनिरोधे प्रवर्तमानं योगिनमीश्वरोऽनुगृह्णाति ततश्च पक्षिण इव तस्याभिमतं सिद्ध्यतीति भावः ।

अन्ये तु योगस्य लक्षणान्युक्त्वाऽधुनोक्तलक्षणवन्तं योगं विजानीयादित्याह तमिति वाक्योपरतत्वादिचित्तपरिपाकभेदविशिष्टो योऽन्तःकरणावस्थाविशेषस्तमेव योगसंज्ञितं विद्यात् योग इति संज्ञितं संज्ञा यस्य स योगसंज्ञितस्तमुक्तलक्षणमन्तःकरणावस्थाविशेषमेव योगं विजानीयात्पण्डित इत्यर्थः। योगस्योक्तमेव लक्षणं विस्पष्टत्वार्थम्पुनरप्याह दुःखसंयोगवियोगमिति । अत्र दुःखशब्देन तदनुबन्धिवैषयिकं सुखं च गृह्यते दुःखानामाध्यात्मिकादीनां सुखानां च संयोगः संसर्गस्तेन वियोगो यस्य स दुःखसंयोगवियोगः अप्रकाशितबाह्यसुखदुःखप्रत्ययो योऽन्तःकरणस्थितिविशेषस्तं योगं विद्यादित्यर्थः । एवं योगलक्षणं योगं चात्मनि पश्यन् तुष्यतीति योगफलमपि प्रतिपाद्य संसारनिमग्नस्यात्मन उद्धरणं योगेन विना नान्येन सिद्ध्यत्यतो विज्ञातात्मतत्त्वस्य यतेर्विदेहमुक्त्यै समाधिरवश्यं कर्त्तव्य इति सूचयितुं पुनः समाधेः कर्तव्यतामाह स इति । आत्मसमुद्धरणे परमसाधनमयमुक्तलक्षणोऽनेनैवात्मा समुद्ध्रियते एतच्छास्त्रप्रसिद्धं विद्वत्प्रत्यक्षञ्चेति निश्चयेन चित्तदार्ढ्येनाप्यनिर्विण्णचेतसा नासाग्रदर्शनमिन्द्रियनिरोधनं साम्येन कायस्थापनं मनोनिग्रहश्च क्लेशाय भवति नाहं कर्तुं शक्नोमीति समाधिकरणे यदलसत्वं तेन दोषेण युक्तं चित्तं निर्विण्णं तीव्रमोक्षेच्छया तद्रहितमनिर्विण्णं तेनानिर्विण्णेन चेतसा मुमुक्षोर्यतेः स उक्तलक्षणो योगः समाधिर्योक्तव्यः प्रयोक्तव्यो विदेहमुक्त्यै सम्यक्कर्तव्य इत्यर्थ इत्याहुः ।

केचित्तु एवम्भूतो योऽवस्थाविशेषः स योगशब्दवाच्य इत्याह तमिति । योगोऽत्र परमात्मक्षेत्रज्ञयोर्योजनं यथा सुषुप्तौ परमात्मा क्षेत्रज्ञेनाश्लिष्यते । श्रुतिरपि एवमेवायं शारीर आत्मा

प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरमिति । एवमेव सुषुप्तिवत् शारीरः शरीरावच्छिन्न आत्मा परमात्मा प्राज्ञेन क्षेत्रज्ञेन जीवेन परिष्वक्तो आलिङ्गने एकीभावे सति बाह्यमान्तरं वा किञ्चिन्न वेद न जानाति इति तद्भाष्यम् । अथ किम्भूतं योगं दुःखसंयोगवियोगं दुःखेन सह संयोगो यैस्ते दुःखसंयोगा विषयास्तेषां वियोगो यस्मिन् तं योगसंज्ञितं विद्यात् अनेन विषयसुखमपि दुःखपक्षान्तर्भूतमिति सूचितमित्याहुः॥२३॥

समाधेः कर्त्तव्यं प्रकारमेवाह—

सङ्कल्पप्रभवान्कामांस्त्यक्त्वा सर्वानशेषतः ।
मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समन्ततः ॥ २४ ॥

सङ्कल्पेति। पदार्थेषु समीचीनत्वकल्पनमेव सङ्कल्पस्तस्मात्प्रभवन्त्युत्पद्यन्त इति सङ्कल्पप्रभवास्तान्कामान्विषयाभिलाषान्सर्वान् सर्वपदार्थविषयानशेषतस्त्यक्त्वा यथा परित्यक्तेऽपि तैले लेपरूपेण पात्रे शेषस्तिष्ठति तथा कामेषु त्यक्तेष्वपि विषयेषु रञ्जनारूपेण कामशेषो यथा न स्यात्तथा सर्वत्र कामत्यागः कर्त्तव्यः। सति कामशेषे तदाकृष्टं मनः समाधौ न तिष्ठत्यतः सर्वत्र देहजीवनादावपि निरपेक्षो भवेद्योगीत्यर्थः । योगसिद्धेरन्तरङ्गबलवत्साधनमुक्त्वा साधनान्तरमाह मनसेति। समाधौ कृते सम्यग्ज्ञानं तेनैव मोक्षो नान्यथेत्येवं निश्चयवता कामसङ्कल्पयोर्दूरवर्तिनैव मनसा इन्द्रियग्रामं चक्षुरादीनां वागादीनां च सङ्घातं समन्ततः सर्वतो नियम्य तेषां प्रवृत्तिं निगृह्येत्यर्थः । इन्द्रियैर्मनसः संयोगाकरणमेवेन्द्रियनियमनमिति मनसैवेतिपदेन सूचितम्। तत इन्द्रियाणां मनसश्च संयोगो यथा न स्यात्तथा स्थातव्यमित्यभिप्रायः। यद्वा समन्ततः प्रसरन्तं ज्ञानकर्मेन्द्रियग्रामं तत्समूहं मनसैव नियम्य न तु वायुधारणादिप्रयासैः ।

तदुक्तम् ।

न याहि चेतस्त्वमितस्ततोऽपि देहेन्द्रियाद्यैर्न कुरुष्व कर्म ।
त्वं यत्रकुत्राप्युपविश्य नित्यं विचारयंस्व स्वनिदानमन्तः ॥

इति तत्पदेन सूचितम् ॥ २४ ॥

शनैश्शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया ।
आत्मसंस्थम्मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेत् ॥२५॥

ब्रह्मविदुक्तलक्षण आसन्यगासीत्वा शरीरं साम्येन स्थापयित्वा दिशोऽपश्यन्नासाग्रदृष्टिं मुक्त्वा सर्वकामसङ्कल्पत्यागपूर्वकं सर्वेन्द्रियाणि निगृह्य ततः शनैश्शनैः क्रमेण बाह्यविषयेभ्यस्तत इन्द्रियेभ्यस्ततोऽन्तर्विपरीतप्रत्ययेभ्यश्च मन्द मन्दमन्तःकरणमुपरमेदुपरतम् .कुर्यात् मोक्षैककामनया विषयैरिन्द्रियैरसत्प्रत्ययैश्च सम्बन्धो यथा न स्यात्तथा मनसो बहिःप्रवृत्तिमुपशमयेदित्यर्थः। यच्छेद्वाङ्मनसी प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनीत्येतच्छ्रुत्युक्तरीत्या वागुपलक्षितानि सर्वाणीन्द्रियाणि तत्तद्विषयैस्सह मनसि प्रविलापयेत्। प्रपञ्चकारणं तन्मनोऽपि ज्ञान आत्मनि अहमात्मिकायां बुद्धौ। ज्ञानमहमात्मिकां बुद्धिं महत्यात्मनि महत्तत्त्वे तन्महत्तत्त्वमव्याकृते तदव्याकृतं शान्ते सर्वप्रपञ्चोपशमे निर्विशेषे परे ब्रह्मणि प्रविलाप्य ब्रह्मैवेदं सर्वमित्यादिश्रुत्यर्थावष्टम्भसमुत्पन्ननिश्चयवती दृढवृत्तिर्धृतिर्धैर्यं तया गृहीतया निगृहीतया बुद्ध्या पूर्वोक्तप्रविलापनेन सर्वत्र ब्रह्ममात्रावशेषत्वसंस्कारबलेन सर्वमात्मैव न ततोऽन्यदस्तीत्येवं प्रत्ययवत्या बुद्ध्या मन आत्मसंस्थं सम्यगात्मन्येव चैतन्यरूपे स्थितं निश्चलं कृत्वा सर्वमात्मानमेव पश्यन्नित्यर्थः। एवमात्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि बाह्यमान्तरं वा वस्तु चिन्त-

येन भावयेत् किन्तु सर्वं ब्रह्मैव भावयेदित्यर्थः । एतेन ब्रह्माकारवृत्त्या मनसो योऽन्यभावनाभावः स एष एव योग इति सूचितं भवति । एतत्सर्वमर्थमभिप्रेत्य योगतारावल्यामप्युक्तम् ।

अभ्यासे यदाभ्यासे राजयोगं तदाचरेत् ।
येन स्यात्तुरीयावस्था सा पङ्क्तिवोन्मना भवेत् ॥ १ ॥
प्रसह्य सङ्कल्पपरम्पराणां संच्छेदने सन्ततसावधानः ।
आलम्बनाशादपचीयमानं शनैः शनैः शान्तिमुपैति चेतः॥२॥
प्रकाशमाने परमात्मभानौ नश्यत्यविद्यातिमिरे समस्ते ।
अहो बुधा निर्मलदृष्टयोऽपि किंचिन्न पश्यन्ति जगत्स्वरूपम् ॥३॥
इति ।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थम् योजयन्ति । केन क्रमेण योगः कर्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह सङ्कल्पेति । सङ्कल्पो शोभनाध्यासः प्रभव उत्पादको येषां तान् शोभनाध्यासप्रभवान् कामानिदं मे स्यादिदं मे स्यादित्येवंरूपान्विषयाभिलाषान् सर्वान् ब्रह्मलोकपर्यन्तानशेषतो निरवशेषान् सवासनांस्त्यक्त्वा विचारजन्येनाशोभनत्वनिश्चयेन शोभनाध्यासबाधान्यरित्यज्येत्यर्थः । शोभनाध्यासाधीनानां सर्वेषां कामानां त्यागस्य योगानुष्ठानाङ्गत्ववद्विवेकयुक्तेन मनसा करणग्रामस्य सर्वतो नियमनमपि तत्राङ्गत्वेन कर्तव्यमित्याह मनसैव विवेकयुक्तेनेन्द्रियग्रामम् चक्षुरादिकरणसमूहम् समन्ततः सर्वेभ्यो विषयेभ्यः विनियम्य प्रत्याहृत्य शनैःशनैरुपरमेदित्यन्वयः ॥ १४ ॥

कामपूर्वकत्वादिन्द्रियप्रवृत्तेः कामत्यागद्वारेणेन्द्रियाणि प्रत्याहृत्य किं कुर्यादित्याशङ्क्याह शनैरिति । धृतिर्धैर्यमखिन्नता तया गृहीतया धैर्ययुक्तया बुद्ध्याऽवश्यकर्तव्यतानिश्चयरूपया

यदा कदाचिदवश्यम्भविष्यत्येव योगः किं त्वरयेत्येवंरूपया श-
नैर्गुरूपदिष्टमार्गेण भूमिकाजयक्रमेणोपरमेत् मनो निरुन्ध्यात्
सहसा विषयेभ्यः सकाशान्मनस उपरमेण स्वास्थ्यं सम्भवती-
त्यभिप्रायः । तथा च श्रुतिः ।

यच्छेद्वाङ् मनसि प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ज्ञानमा-
त्मनि महति नियच्छेत्तद्यच्छेच्छान्त आत्मनीति ।

वागिति(१) । वाचम् लौकिकीं वैदिकीं च मनसि नियच्छेत्
वाग्वृत्तिनिरोधेन मनोवृत्तिमात्रशेषो भवेदित्यर्थः । चक्षुरादिनि-
रोधोऽप्येतस्यां भूमौ द्रष्टव्य इति वागादिनिरोधः प्रथमा भूमिः
तन्मनः कार्यज्ञानेन्द्रियसहकारिनानाविधविकल्पसाधनम् कर-
णम् ज्ञाने जानातीति ज्ञानं तस्मिन् ज्ञातर्यात्मनि ज्ञातृत्वो-
पाधावहङ्कारे नियच्छेत् मनोव्यापारान्परित्यज्याहङ्कारमात्रं
परिशेषयेत् इति निर्मनस्त्वं द्वितीया भूमिः । तच्च ज्ञानम्
ज्ञातृत्वोपाधिमहङ्कारमात्मनि महत्तत्त्वे सर्वव्यापके नियच्छेत्
इत्यहङ्कारराहित्यं तृतीया भूमिः । तच्च महत्तत्त्वं समष्टिबुद्धिरूपम्
शान्ते द्विविधो ह्यहङ्कारोऽयमहमेतस्य पुत्र इत्येवं व्यक्त-
मभिमन्यमानो विशेषरूपो व्यष्ट्यहङ्कार एकः अस्मीत्येतावन्मात्र-
मभिमन्यमानः सामान्यरूपो परः । स च हिरण्यगर्भो महा-
नात्मेति चोच्यते । ताभ्यां व्यष्टिसमष्ट्यहङ्काराभ्यां विविक्ते
निरुपाधिके चिदेकरसे सर्वान्तरे आत्मनि महान्तमात्मानं स-
मष्टिरूपम् नियच्छेदिति महत्तत्त्वराहित्यम् चतुर्थी । तदेतद्भूमि-
चतुष्टयमपेक्ष्य शनैः शनैरुपरमेदित्युक्तम् । एवं तत्कारणमव्यक्त-
मपि नियच्छेत्ततो निरुपाधिकस्त्वंपदलक्ष्यः शुद्ध आत्मा सा-
क्षात्कृतो भवति शुद्धे हि चिदेकरसे प्रत्यगात्मन्यव्यक्तमनिर्वाच्यम्
जडशक्तिरूपं प्रकृतिरुपाधिस्तत्र च प्रथमसामान्याहङ्काररूपम्

(१) वागिति प्रथमान्तं छान्दसत्वान्न विरुद्धम् ।

महत्तत्त्वं नाम धृत्वाऽव्यक्तो भवति ततो बहिर्विशेषाहङ्कार-रूपेण ततो बहिर्मनोरूपेण ततो बहिर्वागादीन्द्रियेणाऽव्यक्तो भवति तस्मादुपाधेर्विनिर्मुक्ते प्रत्यगात्मनि मनः स्थापयित्वा नान्यत्किञ्चित्स्मरेदित्याह आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किञ्चिदपि चिन्तयेदिति । आत्मनि निरुपाधिके प्रतीचि संस्था समाप्तिर्यस्य तदात्मसंस्थं सर्वप्रकारवृत्तिशून्यम् स्वभावसिद्धात्माकारमात्रावशिष्टं मनः कृत्वा धृतियुक्तया विवेकबुद्ध्या सम्पाद्याऽसम्प्रज्ञातसमाधिस्थः सन् किञ्चिदप्यनात्मानमात्मानम् वा न चिन्तयेत् न वृत्त्या विषयीकुर्यात् अनात्माकारवृत्तौ हि व्युत्थानमेव स्यात् आत्माकारवृत्तौ च सम्प्रज्ञातः समाधिरित्यसम्प्रज्ञातसमाधिस्थैर्यार्थं कामपि चित्तवृत्तिं नोत्पादयेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

ननु विषयकल्पकस्य मनस आत्मनि संस्थितिर्न सम्भवति तद्विषयवासनाभिः रागादिभिश्च विषयप्रवृत्त्येकस्वभावत्वान्मनसः स्वभावो दुरतिक्रम इति न्यायेन स्वभावतः प्राप्तप्रवृत्तिनिरोधो न सिद्ध्यति तदसिद्धौ कुत आत्मनि संस्थितिरित्याशङ्कायां न विषयेषु सत्यत्वसमीचीनत्वेष्टत्वबुद्धौ कवलान्मनसः प्रवृत्तिस्तद्धेतवो रागादयश्च विकल्पो न हि वस्तु मायामात्रमिदं द्वैतं अयमप्येतत्सुषुप्तं स्वप्नं मायामात्रमित्यादिश्रुतिभिरिदं सर्वं मिथ्याकल्पितत्वाच्छुक्तिरजतवदित्यादियुक्तिभिश्च विषयाणां मिथ्यात्वे सिद्धे विषये सत्यत्वसमीचीनत्वेष्टत्वबुद्धयो नश्यन्ति रागादयश्च । तेन मनसश्च प्रवृत्तिर्न सम्भवति क्वचिद्वासनया यदा मनः प्रवर्त्तते तदा विषयमिथ्यात्वबुद्ध्या ततो निवर्त्य स्वरूप एव स्थापनीयमित्याह ।

यतो यतो निश्चरति मनश्चञ्चलमस्थिरम् ।
ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् ॥२६॥

यत इति । वासनावेगाच्चञ्चलं चपलं रागादिदोषग्रस्तत्वादस्थिरमव्यवस्थं मनः स्वविषयमात्मानमनादृत्य वासनया वा रागादिना वा हठाद्वा ज्ञातमज्ञातं च सत् यतो यतो यं यं विषयमुद्दिश्य निश्चरति निर्गच्छति ततस्ततस्तस्मात्तस्माद्विषयान्नियम्य तत्र विषये मिथ्यात्वं दुःखप्रदत्वं बन्धकत्वमात्मव्यतिरेकेणासत्त्वं चोद्भाव्य वैरस्यमापाद्यैवैतन्मनः पुनराकृष्य चिद्भावं गमयित्वाऽऽत्मन्येव वशं नयेत् । आत्मनि नित्यत्वचिद्रूपत्वाखण्डानन्दैकरसत्वस्वरूपत्वादिप्रकाशनेन रुचिं सम्पाद्य नियमेनात्मवश्यमेव कुर्यादित्यर्थः । तदुक्तम् वासिष्ठे ।

हस्तं हस्तेन सम्पीड्य दन्तैर्दन्तान्विचूर्ण्य च ।
अङ्गान्यङ्गैः समाक्रम्य जयेदादौ स्वकं मनः ॥ १ ॥
चित्तमेकं न शक्नोति जेतुं स्वातन्त्र्यवर्ति यत् ।
ध्यानवार्तां वदन्मूढः स किं लोके न लज्जते ॥ २ ॥
इति । तथा विष्णुपुराणेऽप्युक्तम् ।
विषयेभ्यः समाहृत्य विज्ञानात्मा मनो मुनिः ।
चिन्तयेन्मुक्तये तेन ब्रह्मभूतं परेश्वरम् ॥ १ ॥
आत्मभावं नयत्येनं तद्ब्रह्म ध्यायिनं मुने ॥
विकार्यमात्मनः शक्त्या लौहमाकर्षको यथा ॥२॥ इति ॥२६॥

पुनःपुनर्विषयेभ्यस्तत्तद्दोषोद्घाटनपूर्वकमाकृष्य मन आत्मन्येव स्थापयित्वाऽत्यन्तश्रद्धया चिरकालं नित्यनिरन्तरम् चित्प्रत्ययावृत्तिमेव कुर्वतो योगिनो यतेर्बाह्यवासनानां तत्प्रत्ययानां च निःशेषक्षये सति यदा ब्रह्मणि मनः प्रशान्तमेति तदा सुखं ब्राह्ममनुत्तममाविर्भवतीत्याह ।

प्रशान्तमनसं ह्येनं योगिनं सुखमुत्तमम् ।
उपैति शान्तरजसं ब्रह्मभूतमकल्मषम् ॥ २७ ॥

प्रशान्तेति । शान्तरजसं नित्यनिरन्तरं समाधिनिष्ठाय प्रशान्तो विनष्टो रजोगुणः रज इति तमसोऽप्युपलक्षणम् तमोगुणश्च स्वकार्यैः कामक्रोधलोभमोहाहङ्कारममकारादिभिस्सह यस्य स शान्तरजास्तं शान्तरजसं केवलशुद्धस्वभावमत एवाकल्मषम् अन्तःकरणस्य कल्मषम् भेदवासना एव राजसास्तामसाः सत्त्वमिश्रा भूतभौतिकगोचरा यास्ताः सर्वा न विद्यन्ते यस्य चित्ते सोऽकल्मषस्तमत एव प्रशान्तमनसं विक्षेपविपरीतभावनाहेत्वोः रजस्तमोगुणयोः सकार्ययोर्निःशेषविनाशाद्वृत्तिशून्यतया प्रशान्तं प्रकर्षेण शान्तं प्रशान्तमविषयाकारतामेव समापन्नं मनो यस्य तं प्रशान्तमनसमत एव ब्रह्मभूतं ब्रह्मैवाहमित्युपाधिकृतपरिच्छित्तिं परित्यज्य पूर्णात्मनैव स्थितमेनं योगिनं ब्रह्मविदं यतिमनुत्तमं यस्मादुत्तमं नास्ति तदनुत्तममनुपमं नित्यं निरतिशयं साधनानपेक्षमयत्नसिद्धमद्वयमात्मभूतमात्मैकवेद्यं ब्राह्मं सुखमुपैति तदा प्राप्नोतीत्यर्थः । साधननिरपेक्षापारसुखाविर्भावः सुषुप्तौ सर्वप्रत्यक्षः एषोऽस्य परमानन्द इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धश्चेति प्रसिद्धिद्योतनार्थो हिशब्दः ।

अन्ये तु इदं द्वयमित्थं योजयन्ति । ननु मनसः शब्दादिनिमित्तानुरोधेन रागद्वेषवशादतिचञ्चलस्यास्थिरस्य नैश्चल्यं नैश्चिन्त्यं वा कुत इत्याशङ्क्याह यत इति । एवमात्मसंस्थं मनः कर्तुं प्रवृत्तो योगी यतो यतो यस्माद्यस्माच्छब्दादेर्विषया-

न्निमित्ताद्रागद्वेषादेश्च चञ्चलं विषयाभिमुखं सन्मनो निश्चरति विषयाभिमुखीं समाधिविरोधिनीं प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनामन्यतमां वृत्तिमुत्पादयति ततस्ततो विक्षेपनिमित्ताल्लयनिमित्ताच्च नियम्यैतन्मनो निर्वृत्तिकम् कृत्वाऽऽत्मन्येव स्वप्रकाशपरमानन्दघने वशं नयेन्निरुन्ध्याद्यथा न विक्षिप्येत न वा लीयेतेति आत्मगोचरं कुर्यात् स्वमात्मनो-परनिरपेक्षकारार्थः। ननु शब्दादेरिष्टसाधनात्मनो नियमनम् कथमिति चेत्तस्याः क्षयिष्णुत्वदुःखत्वभिन्नत्वादिनाऽनिष्टसंसारहेतुत्वालोचनेन तत्र तत्र वैराग्योत्पादनेन ततस्ततो नियमनं सम्भवतीत्यवेहि। एतच्च विवृतं गौडपादाचार्यैः—

उपायेन निगृह्णीयाद्विक्षिप्तं कामभोगयोः।
सुप्रसन्नं लये चैव यथा कामो लयस्तथा॥ १॥
दुःखं सर्वमनुस्मृत्य कामभोगान्निवर्तयेत्।
अजम् सर्वमनुस्मृत्य जातं नैव तु पश्यति॥ २॥
लये सम्बोधयेच्चित्तं विक्षिप्तं शमयेत्पुनः।
सकषायं विजानीयात्समप्राप्तं न चालयेत्॥ ३॥
नास्वादयेत्सुखं तत्र निःसङ्गः प्रज्ञया भवेत्।
निश्चलं निश्चरच्चित्तमेकीकुर्यात्प्रयत्नतः॥ ४॥
यदा न लीयते चित्तम् न च विक्षिप्यते पुनः।
अनिङ्गनमनाभासं निष्पन्नं ब्रह्म तत्तदा॥ ५॥

इति पञ्चभिः श्लोकैः। उपायेन वक्ष्यमाणेन वैराग्याभ्यासेन कामभोगयोर्विक्षिप्तं प्रमाणविपर्ययविकल्पस्मृतीनामन्यतमयापि वृत्त्या परिणतम् मनो निगृह्णीयान्निरुन्ध्यादात्मन्येवेत्यर्थः। कामभोगयोरिति चिन्त्यमानावस्याभेदेन

द्विक्षेपणम् । तथा लीयतेऽस्मिन्निति लयः सुषुप्तं तत्र सुप्रसन्नमायासवर्जितमपि मनो निगृह्णीयादेव। सुप्रसन्नं चेत्कुतो निगृह्यते तत्राह यथा कामो विषयगोचरप्रमाणादिवृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी तथा लयोऽपि निद्राख्यवृत्त्युत्पादनेन समाधिविरोधी सर्ववृत्तिनिरोधो हि समाधिः । अतः कामादिकृतविक्षेपादिव श्रमादिकृतलयादपि मनो निरोद्धव्यमित्यर्थः ॥ १ ॥

उपायेन निगृह्णीयात्केनेत्युच्यते सर्वं द्वैतमविद्याविजृम्भितमल्पं दुःखमेवेत्यनुस्मृत्य यो वै भूमा तत्सुखं नाल्पे सुखमस्ति अथ यदल्पं तन्मर्त्यं तद्दुःखमिति श्रुत्यर्थं गुरूपदेशादनु पश्चात्पर्यालोच्य कामांश्चिन्त्यमानान्स्मर्यमाणान्भोगान्भुज्यमानांस्तांश्च विषयान्निवर्तयेन्मनःसकाशादिति शेषः । कामस्य भोगस्य च कामभोगं तस्मान्मनो निवर्तयेदिति वा । एष द्वैतस्मरणकाले वैराग्यभावनोपाय इत्यर्थः । द्वैतविस्मरणं तु परमोपाय इत्याह अजं ब्रह्म सर्वं न ततोऽतिरिक्तं किञ्चिदस्तीति शास्त्राचार्योपदेशादनन्तरमनुस्मृत्य तद्विपरीतद्वैतजातं न पश्यत्येव अधिष्ठाने ज्ञाते कल्पितस्याभावात् । पूर्वोपायापेक्षणासूचनार्थस्तुशब्दः ॥ २ ॥

एवं वैराग्यभावनातत्त्वदर्शनाभ्यां विषयेभ्यो निवर्त्यमानं चित्तं यदि दैनन्दिनलयाभ्यासवशाल्लयाभिमुखं भवेत्तदा निद्राशेषाजीर्णबहुभोजनश्रमाणां लयकारणानां निरोधेन चित्तं सम्यक्प्रबोधयेत् उत्थानप्रयत्नेन । यदि पुनरेवं प्रबोध्यमानं चित्तं दैनन्दिनप्रबोधाभ्यासवशात्कामभोगयोर्विक्षिप्तं स्यात्तदा वैराग्यभावनया तत्त्वसाक्षात्कारेण च पुनः शमयेत् । एवं पुनः पुनरभ्यसतो लयात्सम्बोधितं विषयेभ्यश्च व्यावर्तितं नापि समप्राप्तं अन्तरावस्थं चित्तं स्तब्धीभूतं सक-

षायं रागद्वेषादिप्रबलवासनावशेन स्तब्धीभावाख्येन कषा-येन दोषेण युक्तं विजानीयात्समाहिताच्चित्ताद्विवेकेन जानी-यात्। ततश्च नेदं समाहितमित्यवगम्य लयविक्षेपाभ्यामि-व कषायादपि चित्तं निरुन्ध्यात्। ततश्च लयविक्षेपकषायेषु परिहृतेषु परिशेषाच्चित्तेन समं ब्रह्म प्राप्यते तच्च समप्राप्तं चित्तं कषायलयभ्रान्त्या न चालयेत् विषयाभिमुखं न कुर्यात् किन्तु धृतिगृहीतया बुद्ध्या लयकषायप्राप्तेर्विविच्य तस्यामेव सम-प्राप्तावतियत्नेन स्थापयेत् ॥ ३ ॥

तत्र समाधौ परमसुखव्यञ्जकेऽपि सुखं नास्वादयेत् एता-वन्तं कालमहं सुखीति सुखास्वादरूपां वृत्तिं न कुर्यात्समाधि-भङ्गप्रसङ्गादिति प्रागेव कृतव्याख्यानम्। प्रज्ञया यदुपलभ्यते सुखं तदविद्यापरिकल्पितं मृषैवेत्येवम्भावनया निःसङ्गो निःस्पृ-हः सर्वसुखेषु भवेत्। अथवा प्रज्ञया सविकल्पसुखाकारवृत्तिरू-पया सह सङ्गं परित्यजेत्। ननु स्वरूपसुखमपि निर्वृत्तिकेन चित्तेन नानुभवेत् न स्वभावप्राप्तस्य वारयितुमशक्यत्वात्। एवं सर्वतो निवर्त्य निश्चलं प्रयत्नवशेन कृतं चित्तं स्वभा-वचाञ्चल्याद्विषयाभिमुखतया निश्चरद्बहिर्निर्गच्छत् एकी-कुर्यात् प्रयत्नतः निरोधप्रयत्नेन समे ब्रह्मण्येकतां नयेत् ॥४॥

समप्राप्तं चित्तं कीदृशमित्युच्यते यदा न लीयते नापि स्तब्धीभवति तामसत्वसाम्येन लयशब्देनैव स्तब्धीभाव-स्योपलक्षणात्। न च विक्षिप्यते पुनः न च शब्दाद्याकारां वृत्तिमनुभवति नापि सुखमास्वादयेत्। राजसत्वसाम्येन सुखास्वादस्यापि विक्षेपशब्देनोपलक्षणात् पूर्वभेदनिर्देशस्तु पृथक्प्रयत्नकरणाय। एवं लयकषायाभ्यां विक्षेपसुखास्वादा-भ्यां रहितमनिङ्गनम् इङ्गनं चलनं सवातप्रदीपवद्विषयाभिमु-

ओं ।

श्री समन्तभद्राय नमः ।

श्री महाश्रमणसंघाधिपति श्रुतकेवलिदेशीयशाकटायनाचार्य कृतः

धातुपाठः ।

तत्रादौ

मंगलाचरणम् ।

श्रीविद्याप्रकृतिं नत्वा जिनं शब्दानुशासने ।
मूलप्रकृतिपाठोऽयं, क्रियते गणसिद्धये ॥ १ ॥

एधि वृद्धौ १ स्पर्धि संघर्षे २ गाधृङ् प्रतिष्ठालिप्साग्रन्थेषु । बाधृङ् रोटने ४ नाथृङ् णाथृङ् याञ्चाशीरुपतापैश्वर्येषु ५ दधि धारणे ६ बधि बन्धने ७ स्कुदुङ् आप्रवणे ८ श्विदुङ् श्वैत्ये ९ वदुङ् स्तुत्यभिवादनयोः १० भदुङ् सुखकल्याणयोः ११ मदुङ् स्तुतिमोदमदस्वप्नगतिषु १२ स्पदुङ् किञ्चिच्चलने १३ क्लिदुङ् परिदेवने १४ मुदि हर्षे ददि दाने १६ हदि पुरीषोत्सर्गे १७ । कुर्दि गुर्दि गुदि क्रीडायाम् १८ सूर्दि माने च १९ षूदि क्षरणे २० ह्रादी शब्दे २१ ह्लादैङ् सुखे च २२ स्वदि स्वर्दि स्वादि आस्वादने २३ पर्दि कुत्सितशब्दे २४ यतैङ् प्रयत्ने २५ युतृङ् जुतृङ् भासने २६ विथृङ् वेथृङ् याचने २७ श्रथुङ् शैथिल्ये २८ ग्रथुङ् कौटिल्ये २९ कत्थ श्लाघायाम् ३० शीकृङ् सेचने ३१ लोकृङ् दर्शने ३२ श्लोकृङ् संघाते ३३ द्रेकृङ् ध्रेकृङ् शब्दोत्साहे ३४ रेकृङ् शकुङ् शङ्कायाम् ३५ अकुङ् लक्षणे ३६ वकुङ् कौटिल्ये ३७ मकुङ् मण्डने ३८ ककि लौल्ये ३९ कुकि वृकि आदाने ४० चकि तृप्तिप्रतिघातयोः ४१ सेकृङ् स्रेकृङ् श्रेकृङ् स्रकुङ् श्रकुङ् श्लकुङ् वकुङ् श्वकुङ् मकुङ्

ढौकृङ् त्रौकृङ् वस्कि मस्कि तिकि टिकि टीकृङ् रघुङ् लघुङ् गतौ ४२ अघुङ् वघुङ् गत्याक्षेपे ४३ मघुङ् कैतवे च ४४ राघृङ् लाघृङ् सामर्थ्ये ४५ द्राघृङ् आयामे च ४६ श्लाघृङ् कत्थने ४७ षचि सेवने ४८ लोचृङ् दर्शने ४९ शचि व्यक्तायां वाचि ५० श्वचि श्वचुङ् गतौ ५१ कचि बन्धने ५२ कचुङ् दीप्तौ च ५३ मचि कल्कने ५४ मचुङ् धारणोच्छ्रायपूजनेषु च ५५ पचुङ् व्यक्तीकरणे ५६ ष्टुचि प्रसादे ५७ तिजि क्षमानिशानयोः ५८ ईजि गतिकुत्सनयोः ५९ ऋजि गतिस्थानार्जनोर्जेषु ६० ऋजुङ् भृजैङ् भर्जने ६१ एजृङ् भ्रेजृङ् भ्राजि वर्चि दीप्तौ ६२ अहि हिंसातिक्रमणयोः ६३ घट्टि चलने ६४ स्फुटि विकसने ६५ चेष्टि- चेष्टायाम् ६६ गोष्टि लोष्टि हुडुङ् पिडुङ् संघाते ६७ शकुङ् रुजायांच ६८ हिडुङ् गत्यनादरयोः ६९ कुडुङ् दाहे ७० वडुङ् मडुङ् वेष्टि वेष्टने ७१ भडुङ् परिभाषणे ७२ मुडुङ् मार्जने ७३ तुडुङ् तोडने ७४ भुडुङ् वरणे ७५ चडुङ् कोपे ७६ तडुङ् ताडने ७७ कडुङ् मदे ७८ खडुङ् मन्थे ७९ हेडृङ् होडृङ् अनादरे ८० वाडृङ् आप्लव्ये ८१ द्राडृङ् ध्राडृङ् विशरणे ८२ शाडृङ् श्लाघायाम् ८३ अडुङ् पडुङ् गतौ ८४ वठुङ् एक- चर्यायाम् ८५ मठुङ् कठुङ् शोके ८६ मुठुङ् पलायने ८७ एठि हेठि विबाधायाम् ८८ गुपि गोपने ८९ तिपृङ् ष्टिपृङ् ष्टेपृङ् क्षरणे ९० तेपृङ् कम्पने च ९१ ग्लेपृङ् दैन्ये ९२ टुवेपृङ् केपृङ् खेपृङ् गेपृङ् ग्लेपृङ् कपुङ् चलने ९३ मेपृङ् रेपृङ् गतौ ९४ त्रपौषि लज्जायाम् । ९५ रेभृङ् रभुङ् लभुङ् अवुङ् अभुङ् शब्दे ९६ रवुङ् अवस्रंसने ९७ क्षवृङ् वरणे ९८ क्लीवृङ् अधार्ष्ट्ये ९९ क्षिवृङ् मदे १०० क्षीभृङ् चीभृङ् शल्भि कत्थने १०१ वल्भि भोजने १०२ गल्भि धार्ष्ट्ये १०३ जभुङ् णभैङ्

जृवुङ् गात्रविरामे १०४ ष्टभुङ् स्कभुङ् ष्टुभुङ् स्तम्भे १०५ मान-पूजायाम् १०६ पनि स्तुतौ १०७ पणि व्यवहारे च १०८ घुणि घूर्णि भ्रमणे १०९ घिणुङ् घुणुङ् घृणुङ् ग्रहणे ११० भामि क्रोधे १११ क्षमौषि सहने ११२ कमूङ् कान्तौ ११३ अयि वयि पयि मयि नयि (चयि) रयि रेवृङ् गतौ ११४ तयि (णयि) रक्षणे च ११५ दयि दानगतिहिंसारक्षणेषु ११६ ऊयैङ् तनुसन्ताने ११७ पूयैङ् दुर्गन्धविशरणयोः। ११८ क्नूयैङ् कलिशब्दे ११९ क्ष्मायैङ् विधूनने १२० स्फायैङ् ओप्यायैङ् वृद्धौ १२१ तायृङ् सन्तान-पालनयोः १२२ वलि वल्लि संवरणे १२३ शलि चलने च १२४ मलि मल्लि धारणे १२५ भल भल्लि हिंसादानपरिभाषणेषु १२६ कलि शब्दसंख्यानयोः १२७ तेवृङ् देवृङ् देवने १२८ षेवृङ् सेवृङ् केवृङ् खेवृङ् गेवृङ् ग्लेवृङ् पेवृङ् क्लेवृङ् मेवृङ् प्लेवृङ् सेवने १२९ धुक्षि धिक्षि संदीपनक्लेशनजीवनेषु १६० वृक्षि वरणे १३१ शिक्षि विद्योपादाने १३२ भिक्षि याच्ञायाम् १३३ दीक्षि मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु १३४ ईक्षि दर्शने १३५ ईषि हिंसागत्योश्च १३६ क्लेशि भाषि व्यक्तायां वाचि १६७ वर्षि स्नेहने १३८ गेषृङ् अन्विच्छायाम् १३९ जेषृङ् णेषृङ् एषृङ् हेषृङ् अहुङ् प्लीहि गतौ १४० रेषृङ् हेषृङ् अव्यक्ते शब्दे १४१ कासृङ् शब्द-कुत्सायाम् १४२ रासृङ् णासृङ् शब्दे १४३ भासि रासृङ् कासृङ् दीप्तौ १४४ णासि कौटिल्ये १४५ भ्यसि भये १४६ आङः शासुङ् इच्छायाम् १४७ स्रन्सूङ् प्रमादे १४८ घसूङ् ग्लसूङ् अदने १४९ ईहि चेष्टायाम् १५० वहुङ् महुङ् वृद्धौ १५१ दक्षि शैघ्र्ये च १५२ गर्हि गल्हि कुत्सने शब्दे १५३ बर्हि बल्हि प्राधान्ये १५४ वर्हि वल्हि परिभाषणहिंसाच्छादनेषु १५५ येषृङ् वेषृङ् जेहृङ् प्रयत्ने १५६ द्राहृङ् निक्षेपे १५७ ऊहि तर्के १५८ गाहौ विलोडने १५९ ग्लहौ

ग्रहणे १६० घट्टुङ् करणे १६१ ष्मिङ् ईषद्धसने १६२ ङुङ् कुङ् खुङ् घुङ् शब्दे १६३ गुङ् अव्यक्ते शब्दे १६४ च्युङ् ज्युङ् प्रुङ् प्लुङ् गाङ् ऋषैङ् गती १६५ रुङ् रेषणे च १६६ पृङ् अवध्वंसने १६७ मेङ् प्रतिदाने १६८ देङ् रक्षणे १५९ प्यैङ् वृद्धौ १७० त्रैङ् पालने १७४ पूङ् पवने १७१ मूङ् बन्धने १७३ डीङ् विहायसा गती १७१ द्युति लुटि शुभि दीप्तौ १७५ रुचि अभिप्रीत्यां च १७६ श्विता-तीङ् वर्णे १७७ ञिमिदाङ् स्नेहने १७' ञिक्ष्विदाङ् मोचने १७९ घुटि परिवर्तने १८० रुटि लुटि लुठि प्रतिघाते १८१ क्षुभि संचलने १८२ णभि तुभि हिंसायाम् १८३ स्रम्भूङ् विश्वासे १८४ स्रम्भूङ् ध्वम्भूङ् भ्रम्भूङ् अवस्रम्सने १८५ ध्वसुङ् गतौ च १८६ वृतुङ् वर्तने १८७ वृधूङ् वृद्धौ १८८ शृधूङ् शब्दकुत्सायाम् १८९ स्यन्दौङ् स्रवणे १९० कृपौङ् सामर्थ्ये १९१ वृत्

" इति द्युत्यादिः वृतादिश्च "

घटिष् चेष्टायाम् १९२ व्यथिष् भयचलनयोः १९३ प्रथिष् प्रख्याने १९४ प्रसिष् विस्तारे १९५ म्रदिष् मर्दने १९६ स्खदिष् स्खदने १९७ ञित्वरिष् संभ्रमे १९८ कटुङ् क्रदुङ् वैक्लव्ये १९९ क्षजुङ् गतिदानयोः २०० दक्षि गतिहिंसयोः २०१ कृपि कृपायाम् २०२ ङि-दित् ज्वर रोगे २०३ गड सेचने २०० हेड़ वेष्टने २६५ वट भट परिभाषणे २०६ नट नृतौ २०७ स्तक प्रतिघाते २०८ चक तृप्तौ च २०९ कखे हसने २१० रगे शंकायाम् २२१ लगे संगे २१२ ह्रगे ह्लगे सगे स्थगे संवरणे २१३ अक अग कुटिलायां गतौ २१४ कण रण चण गतौ २१५ शण (श्रण) श्रण दाने २१६ श्नथ क्नथ क्रथ क्लथ चण हिंसार्थाः २१७ ह्वल ह्मल चलने २१८ ज्वल दीप्तौ च २१९ स्मृ आध्याने २२० दॄ भये २२१ श्रा पाके २२२ चल कम्पने २२३ छद ऊर्जने २२४ लड जिह्वोन्मथने २२५ मदै हर्षग्लपनयो २२६ ध्वन शब्दे २२७ स्वन अवतंसने २२८ फण गतौ २२९ वृत

इति घटादिः ।

स्यम स्वन शब्दे २३० अङ्कुजोदितः । एजृन् दीप्तौ २३१ ञित् टुभ्राशृ भ्राजि च २३२ वृत क्षणादिः । षह मर्षणे २३३ रमि क्रीडायाम् २३४ डिदितः तुधि बोधने २३५ ईदित् ज्वल दीप्तौ २३६ चल कम्पने २३७ जल घात्ये २३८ टल टुल वैक्लव्ये २३९ स्थल स्थाने २४० हल विलेखने २४१ णल गन्धे २४२ बल प्राणनधान्यावरोधनयोः २४३ पुल महत्वे २४४ कुल बन्धुसंस्त्यानयोः २४५ शल फल पल पत्लृ पथि गतौ २४६ हुल हिंसासंवरणयोश्च २४७ क्रथे निष्पाके २४८ मथे विलोडने २४९ टुवम् उद्गिरणे २५० क्षर संचलने २५१ षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु २५२ शद्लृ शातने २५३ क्रुश आह्वानरोदनयोः २५४ कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु २५५ बुध अवगमने २५६ रुह बीजजन्मनि २५७ कस गतौ २५८ भू सत्तायाम् वृत इति भ्वादिः ।

षू प्रसवैश्वर्ययोः २६० स्रु हु द्रु स्नु गतौ २६१ ध्रु स्थैर्ये च २६२ जि ज्रि अभिभवे २६३ धेट्, पा, पाने २६४ घ्रा गन्धोपादाने २६५ ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोः २६६ ष्ठा गतिनिवृत्तौ २६७ म्ना अभ्यासे २६८ दाण् दाने २६९ दैव शोधने २७० ग्लै हर्षक्षये २७१ म्लै गात्रविनामे २७२ द्यै न्यक्करणे २७३ द्रै स्वप्ने २७४ ध्रै घ्रै तृप्तौ २७५ कै गै रै शब्दे २७६ ष्ट्यै (स्त्यै) संघाते च २७७ खै खनने २७८ क्षै जै सै क्षये २७९ स्रै श्रै पाके २८० पै ओवै शोषणे २८१ ष्णै वेष्टने २८२ ध्यै स्मृ चिन्तायाम् २८३ ह्वृ वरणे २८४ ध्वृ ह्वृ कौटिल्ये २८५ स्वृ शब्दोपतापयोः २८६ सृ गतौ २८७ ऋ प्रापणे च २८८ गृ घृ सेचने २८९ तृ प्लवनतरणयोः २९० अत सातत्यगमने २९१ ऋत घृणागतिस्पर्द्धेषु २९२ किति निवासे २९३ चिती संज्ञाने २९४ च्युत् आसने २९५ चुत श्च्युत श्चुत् क्षरणे २९६ कुथु पुथु लुथु मन्थ हिंसासंक्लेशनयोः २९७ षिधु

गल्याम् २९८ षिधौ शास्त्रमांगल्ययोः २९९ खादृ भक्षणे ३०० वद
स्थैर्ये ३०१ खद हिंसायां च ३०२ गद व्यक्तायां वाचि ३०३ रद
विलेखने ६०४ णद जिठिवदा अव्यक्ते शब्दे ३०५ अर्द गतियाचन-
योः ३०६ नर्द गर्द शब्दे ३०७ तर्द हिंसायां च ३०८ कर्द कुत्सि-
तशब्दे ३०९ खर्द दंदशूके ३१० अदु बन्धने ३११ इदु परमैश्वर्ये
३२१ विदु अवयवे ३१३ णिदु कुत्सायाम् ३१४ टुनदु समृद्धौ ३१५
चदु दीप्तिह्लादनयोः ३१६ त्रदु चेष्टायाम् ३१७ कदु क्रदु क्लदु
आह्वानरोदनयोः ३१८ क्लिद परिदेवने ३१९ स्कन्द गतिशोषणा-
योः ३२० शुन्ध (शुन्द) शुद्धौ ३२१ फक्क नीचैर्गतौ ३२२ तक हसने
३२३ तकु कृच्छ्रजीवने ३२४ वुक्क भाषणे ३२५ कख गग्घ हसने
३२६ ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः ३२७ शाखृ
श्लाखृ व्याप्तौ ३२८ उख णख वख मख रख लख इख इखु
वल्गु रगु लगु अगु वगु मगु श्वगु इगु रिगु लिगु गतौ ३२०
त्वगु कम्पने च ३३० युगु जुगु वुगु वर्जने ३३१ दघु पालने ३३२
शिघृ आघ्राणे ३३३ शुच शोके ३३४ कुच शब्दोत्तरे ३३५ अर्च
पूजायाम ३३६ अञ्चु गतौ च ३३७ कुञ्च कौटिल्याल्पीभावयोः ३३८।
लुञ्च-अपनयने ३३९ वञ्चु चञ्चु तञ्चू त्वञ्चू म्रुञ्चू म्लुञ्चू म्रुचू म्लुचू
ग्लुचू म्लुचू घृज ध्वजु ध्रज ध्रजु) वज व्रज गतौ ३४० अज क्षेपणे
च ३४१ गुचु ग्लुचू कुजू खुजू स्तेयकरणे ३४२ म्लेच्छ अव्यक्तायां
वाचि ३४३ लछ लाछु लक्षणे ३४४ वाछु इच्छायाम् ३४५ आछु
आयामे ३४६ ह्रीच्छ लज्जायाम् ३४७ हुर्च्छा कौटिल्ये ३४
मूर्च्छा मोह समुच्छ्राययोः ३४९ स्फुर्च्छा विस्मृतौ ३५० युच्छ
प्रमादे ३५१ उछु उज्झे ३५२ क्षीज गुज गुजु कूज अव्यक्ते शब्दे
३५३ अर्ज सर्ज अर्जने ३५४ कर्ज व्यथने ३५५ खर्ज मार्जने ३५६
खज मन्थे ३५७ खजु गतिवैकल्ये ३५८ एजृ कम्पने ३५९

ओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे ३६० लज लजु तर्ज भर्त्सने ३६१ लाज लाजु
भर्जने ३६२ जज जजु युद्धे ३६३ तुज हिंसायाम् ३६४ तुजु बलने
च ३६५ गजु गज गृजु मुज मुजु गर्ज क्षीज शब्दे ३६६ गज मदने
च ३६७ त्यज हानौ ३६८ षञ्ज संगे ३६९ शोडृ गर्वे ३७० योटृ
सम्बन्धे ३७१ मेटृ म्नेडृ म्लेटृ लोडृ (लौडृ) उन्मादे ३७२ कटे
वर्षावरणयोः ३७३ रट रठ परिभाषणे ३७४ लट बाल्ये च
शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु ३७६ वट वेष्टने ३७७ खिट (किट)
उत्त्रासे ३७८ बिट शिट रोडृ अनादरे ३७९ जट झट संघाते
३८० पिट शब्दे च ३८१ भट भृतौ ३८२ तट उच्छ्राये ३८३ खट
काङ्क्षये ३८४ नट नृत्तौ ३८५ हट दीप्तौ ३८६ षट अवयवे ३८७ लुट
विलोटने ३८८ चिट परप्रेष्ये ३८ स्फुटृ स्फुट्ट विशरणे ३९०
हेट विबाधायाम् ३९१ कुटु वैकल्ये ३९२ अट पट इट किट
(कट कटु) कटै रुटु रुठु अठु लुडु हूडु गतौ ३९३ पठ व्यक्तायां
वाचि ३९४ वठ स्थौल्ये ३९५ मठ मदनिवासयोः ३९६ कठ
कृच्छ्रजीवने ३९७ हठ प्लुतिसंकुचयोः ३९८ उठ रुठ लुठ उप-
घाते ३९९ पिठ हिंसासंक्लेशयोः ४०० शठ कैतवे ४०१ शुठ कुठ
गतिप्रतिघाते ४०२ लुठ आलस्ये ४०३ शुठ शोषणे ४०४ विड
आक्रोशे ४०५ अड उद्यमे ४०६ लड विलासे ४०७ कडु मदे ४०८
कडु कार्कश्ये ४०९ चुडु हावकरणे ४१० अडु अभियोगे ४११ मडु
भूषायाम् ४१२ कडु प्रमर्दने ४१३ चुडु अल्पीभावे ४१४ मुडु खण्डने
४११५ वडु विभाजने ४१६ रुडु लुडु स्तेये ४१७ गडु वदनैकदेशे
४१८ क्रीडृ विहारे तुडृ तूडृ जोडृ तोडने ४१० गुपौ रक्षणे ४२१
धूप तप सन्तापे ४२२ जल्प रप लप व्यक्तायां वाचि
४२३ जप मानसे च ४२४ चप सान्त्वने ४२५ षप समवाये
४२६ चुप मन्दायां गतौ ४२७ तुप तुम्प तुफ तुम्फ त्रुप त्रुम्प
त्रुफ त्रुम्फ दृप दृम्फ दृम्प दृफ लिभू षिम्भू हिंसायाम् ४२८
शुम्भ भाषणे च ४२९ यभ जभ मैथुने । ४३० । पर्प रफ रफु

अर्बं बर्बं कर्बं खर्बं गर्बं शर्बं षर्बं चर्बं (पर्बं लर्बं मर्बं) गत्सृ सृप्लृ गतौ ४३१ चुवु वक्त्रसंयोगे । ४३२ अण रण वण भण मण कण क्वण व्रण भ्रण ध्वण धण शब्दे । ४३३ वन षण स- म्भक्तौ ३४ ओणृ अपनयने शोणृ वर्णगत्योः ४३६ ओणृ अपनयने शोण वर्ण गत्योः । श्लोणृ संघाते ४३७ पैणृ गतिप्रेरणश्ले- षणेषु ४३८ कनी दीप्तिकांतिगतिषु ४३९ अम गतिभ- क्तिशब्देषु ४४० णम प्रह्वत्वे शब्दे ४४१ यम उपरमे ४४२ षम ष्टम वैकल्ये ४४३ द्रम हर्म मीमृ गतौ ४४४ चमू छमू जमू झमू जिमू अदने ४३५ क्रमू पादविक्षेपे ४४६ भ्रमू चलने ४४७ मव मव्य कीलबन्धने ४४८ सूर्क्ष्य ईर्क्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः ४४९ हर्य हय गतिकान्त्योः ४५० शुच्यै चुच्यै अभिषवे ४५१ अल भूषणप- र्याप्तिवारणेषु ४५२ । दल त्रिफला विशरणे ४५३ मील श्मील स्मील क्ष्मील निमेषणे ४५४ पील प्रतिष्टम्भे ४५५ नील कूल वर्णे ४५८ शूल रुजायाम् ४५९ तूल निष्कर्षे ४६० पूल संघाते ४६१ । मूल प्रतिष्ठायाम् ४६२ फल निष्पत्तौ ४६३ फुल्ल विकसाने ४६४ चुल्ल हावकरणे ४६५ चिल्ल शैथिल्ये च ४६६ वेलृ चेलृ केलृ खेलृ क्षेलृ क्ष्वेलृ संचलने ४६७ स्खल संचये च ४६८ गल चर्व अर्दन स्खल स्खल्ल आशुगमने खोर्ऋ गति प्रतिघाते धोर्ऋ गति चातुर्ये ४७२ त्सर छद्मगतौ ४७३ क्मर हूर्छने ४७४ पेलृ फेलृ शेलृ पेलृ पल बल्ल तिल्ल वभ्र मभ्र अभ्र श्रभ्र रिवु धुर्वी जुर्वी अर्व शर्व भर्व हिंसायाम् ४७५ गुर्वी उद्यमने ४७६ मुर्वी बन्धने ४७७ पूर्व पर्व वर्व मर्व पूरणे ४७८ कर्व खर्व गर्व दर्पे ४७९ इवु व्याप्तौ पिवु मिवु सेचने ४८१ हिवु दिवु जिवु प्रीणने ४८२ कृवु हिंसाकरणयोः ४८३ अव रक्षणगतिकांतिप्रीतितृप्तिग- मनप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिंगन हि- न्सादहनभाववृद्धिषु ४८४ मृक्ष संघाते ४८५